

Қазақстан Республикасы
Б. Бейсенов атындағы Қарағанды Академиясы

ӘОЖ 342

БЕКБОСЫНОВ ҚАНАТ МАРАТУЛЫ

**Ішкі істер органдары қызметкерлерінің құқықтары мен
бостандықтарын қаматамасыз ету проблемалары**

«7М12301 – Құқық қорғау қызметі

«7М123 – Құқық қорғау қызметі» мамандығы бойынша ұлттық
қауіпсіздік және әскери іс магистрі дәрежесін алу үшін
дайындалған диссертация

Ғылыми консультант:
Философия докторы (PhD)
Райбаев Д. К.

Қарағанды, 2023

МАЗМҰНЫ

НОРМАТИВТІК СІЛТЕМЕЛЕР.....	3
БЕЛГІЛЕУ МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР	4
КІРІСПЕ	5
1 ІШКІ ІСТЕР ОРГАНДАРЫ ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРІНІҢ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН БОСТАНДЫҚТАРЫН ҚАМАТАМАСЫЗ ЕТУ ИНСТИТУТЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУЫ.....	10
1.1 ПО қызметкерінің ар-намысы мен қадір-қасиеті туралы түсінік.....	10
1.2 Ішкі істер органдары қызметкерлерінің құқықтары мен бостандықтарын қаматамасыз ету институтының қазіргі жағдайы мен дамуы.....	37
2 ІШКІ ІСТЕР ОРГАНДАРЫ ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРІНІҢ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН БОСТАНДЫҚТАРЫН ҚАМАТАМАСЫЗ ЕТУ ПРОБЛЕМАЛАРЫ ..	50
2.1 Ішкі істер органдары қызметкерлерінің құқықтары мен бостандықтарын қаматамасыз ету бойынша шетелдік тәжіребе.....	50
2.2 Ішкі істер органдары қызметкерлерінің құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету проблемалары	63
2.3 Қазіргі кезеңде ПО құқықтық жағдайын жетілдіру және құқықтық қатынастарды ұйымдастыру жолдары.....	87
ҚОРЫТЫНДЫ	92
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ.....	95
ҚОСЫМША А.....	99

НОРМАТИВТІК СІЛТЕМЕЛЕР

1. Қазақстан Республикасы Президентінің 2021 жылғы 15 қазандағы №674 Жарлығына сәйкес бекітілген Қазақстан Республикасының құқықтық саясатының 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасы.
2. "Полиция туралы" Декларация: 1979 жылғы 8 мамырда Еуропа Кеңесінің Парламенттік Ассамблеясының № 690 қарарымен қабылданды.
3. Еуропалық полиция этикасы кодексі: Рес ұсынысы.(2001)10: 2001 жылдың 19 қыркүйегінде Еуропа Кеңесінің Министрлер комитеті қабылдады.
4. Құқық қорғау қызметі туралы: Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 6 қаңтардағы № 380-IV Заңы
5. Полиция стандартын бекіту туралы: Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрінің 2020 жылғы 24 сәуірдегі № 358 Бұйрығы4. Қазақстан Республикасының 2010 жылғы 29 сәуірдегі Құқық бұзушылық профилактикасы туралы № 271-IV Заңы.
6. Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне құқық қорғау органдарының қызметін және құқық қорғау қызметін өткеру тәртібін жетілдіру мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы: Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 29 қазандағы № 374-V Заңы
7. Қазақстан Республикасының Ішкі істер органдарында кадр саясатын іске асырудың кейбір мәселелері туралы: ҚР ПМ-нің 2015 жылғы 7 желтоқсандағы № 998 бұйрығы
8. Қазақстан Республикасы Ішкі істер органдары қызметкерлерінің Арнамыс Кодексін (Қазақстан Республикасы Ішкі істер органдары қызметкерлерінің қызметтік әдеп қағидалары) бекіту туралы: ҚР ПМ 2005 жылғы 7 маусымдағы № 342 бұйрығы. (күші жойылды)
9. Қазақстан Республикасы Ішкі істер органдары қызметкерлерінің Арнамыс Кодексін бекіту туралы: Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрінің 2011 жылғы 25 тамыздағы бұйрығы (күші жойылды).
10. Қазақстан Республикасы мемлекеттік қызметшілерінің әдеп нормалары мен мінез-құлық қағидаларын одан әрі жетілдіру жөніндегі шаралар туралы: Қазақстан Республикасы Президентінің 2015 жылғы 29 желтоқсандағы № 153 Жарлығы
11. Ішкі істер органдарында қызмет өткерудің кейбір мәселелері: ҚР ПМ 2011 жылғы 27 мамырдағы № 246 Бұйрығы
12. Қазақстан Республикасы Ішкі істер органдары қызметкерлерін экстремалды жағдайлардағы іс-қимылдарға психологиялық даярлау жөніндегі бағдарламаны бекіту туралы: Қазақстан Республикасы ПМ-нің 2013 жылғы 06 наурыздағы № 170 Бұйрығы.
13. Ішкі істер органдарына қызметке (оқуға) қабылданатын кандидаттарды іріктеу және алдын ала зерделеуді жүзеге асыру қағидаларын бекіту туралы: Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрінің 2015 жылғы 7 желтоқсандағы № 1000 бұйрығы

БЕЛГІЛЕУ МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР

ҚазКСР		Қазақ кеңестік социалистік республикасы
КСРО		Кеңестік социалистік республикалар одағы
РФ		Ресей Федерациясы
ІМ		Ішкі істер министрлігі
ХҚС		Халықаралық-құқықтық стандарттар
ҚК		Қылмыстық кодекс
ҚПК	–	Қылмыстық процестік кодекс
ҚАК		Қылмыстық-атқару кодексі
ҚАЖ		Қылмыстық-атқару жүйесі
ДДСҰ		Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы
БҰҰ		Біріккен ұлттар ұйымы
АӨСШК		Азиядағы өзара әрекет ету және сенім шаралары жөніндегі Кеңес
ТМД		Тәуелсіз мемлекеттер достастығы
АҚШ		Америка құрама штаты
ГФР		Германия Федеративтік Республикасы
БАҚ		Бұқаралық ақпарат құралдары
ТМД		Тәуелсіз мемлекеттер достастығы
ДДСҰ	–	Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы
БР	–	Беларусь Республикасы
ҚР	–	Қырғызстан Республикасы
АР	–	Армения Республикасы
ҰҚК		Ұжымдық қауіпсіздік кеңесі

КІРІСПЕ

Зерттеу тақырыбының өзектілігі Полиция қызметкерінің кәсіби қызметінің әлеуметтік-бағалау сипаттамасы оған құқық бұзушылықтар мен қылмыстарға қарсы іс-қимыл жөніндегі шараларды қабылдау кезінде жауапкершіліктің, әдептіліктің, шешімділіктің жоғары деңгейі сияқты ажырамас қасиеттерін танумен ұштасады. Бұл сөзсіз әрбір полицейдің және жалпы қазақстандық полиция ведомствосының жұмысына мұқият назар аударумен байланысты. Экстремалды сипаттағы кез келген жағдайлар әрқашан бірінші кезекте күш құрылымдарының, оның ішінде ҚР ІІО проблемаларын ашады.

Дәл осы себепті полиция қызметкерлері бұқаралық ақпарат құралдарының, қоғамдық ұйымдардың және жеке азаматтардың сыни пікірлерінің объектісіне айналады. Қазақстандық полиция қызметінің қазіргі уақытқа дейін сақталып келе жатқан теріс бағалауларында объективті сипаттағы факторлар да, ұзақ уақыт бойы халық арасында қалыптасқан тұрақты стереотиптер де орын алады [1].

Полиция мен қоғам арасындағы қарым-қатынастың сапасын өзгерту міндеті өте қиын. Оны мемлекет пен полиция департаментінің жоғары лауазымды тұлғалары қаншалықты жиі айтса да, оның шешімі бірқатар факторларға байланысты, олардың арасында ІІО-дағы қызметтің психологиялық әл-ауқаты, полиция қызметкерлерінің кәсіби деформациясы мәселесіне назар аудару және оның алдын алу қажеттілігі соңғы орын алмайды. Мәдениет мәселелері бұл жағдайда полиция мен қоғам арасындағы қарым-қатынас маңызды рөл атқарады. Қарама-қайшылықтың, сенімсіздіктің, өзара шиеленістің жалғасқан жағымсыз көріністерімен полицейлерден үйлесімді және тиімді жұмыс күту өте қиын.

Ішкі істер органдарының қызметін құқықтық реттеу мәселелері билік құрылымдары мен азаматтық қоғамның ерекше назарында, бұл аталған органдардың қоғам қауіпсіздігін қамтамасыз ету, құқық тәртібін қорғау, қылмысқа қарсы іс-қимыл ісінде шешетін міндеттерінің маңыздылығы аспектісінде қарастырылады. Дегенмен, мемлекет пен қоғамның құқық қорғау органдарының жұмыс істеу тиімділігін арттыруға жоғары мүдделілігіне қарамастан, олардың қызметін нормативтік реттеу құқық қолдану практикасының, заңнамалық техниканың, халықаралық стандарттардың талаптарына әрдайым жауап бере бермейді. Ішкі істер органдарының қызметін реттейтін заңнаманы жетілдіру қажеттілігі арнайы әдебиеттерде, ғылыми еңбектерде қайталап көтерілуде [2].

Билік өкілдерін қорлаудың, ең алдымен ішкі істер органдары қызметкерлерінің ар-намысы мен қадір-қасиетін қорлағаны үшін отнадық заңнамада қылмыстық жауаптылықтың қарастырылғанына қарамастан мұндай келеңсіз жағдайдың орын алуы жиі кездесетін үдеріс.

Қазіргі қоғамда ішкі істер органдары қызметкерлерінің моральдық-психологиялық қасиеттеріне ерекше көңіл бөлінеді. Мұны полиция қызметкерлерінің кәсіби борышына, ар-намысы мен абыройына жоғары талаптарды көздейтін Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігінің жүргізіп жатқан реформасының жалпы мазмұны дәлелдейді. Сонымен бірге, ішкі істер органдары қызметкерлерінің қызметтік міндеттерін жүзеге асыру кезінде олардың

ар-намысы мен қадір-қасиетінің тиісті қорғалуын қамтамасыз етпей, оларға нормативтік бекітілген талаптарды орындау мүмкін емес [3].

Ішкі істер министрлігінің бірегейлігі, басқа мемлекеттік органдардың арасында, құқық қорғау жүйесінің қызметкерлері басқалармен салыстырғанда азаматтармен тікелей байланыста болады, биліктің кең спектрін ескере отырып, олар өздерінің заңды қызметіне үнемі қарсы тұрады. Ішкі істер органдары қызметкерлерінің ар-намысы мен қадір-қасиетін қорлайтын іс-әрекеттер, әсіресе құжаттарды тексеру және ұстау барысында үйреншікті жағдайға айналды, қызметкерлерді парақорлыққа және лауазымдық өкілеттіктерін асыра пайдаланғаны үшін негізсіз айыптау жағдайлары жиілеп кетті. Бұл халықтың ішкі істер органдарының қызметкерлеріне деген көзқарасына теріс әсер ете отырып, Ішкі істер министрлігі мен жалпы мемлекеттік биліктің беделіне нұқсан келтіреді.

Сондықтан қазір қоғамның ішкі істер органдары қызметіне сенбестік таныту, еңбектерін бағаламай, қызметкерлердің жеке басын қорлау, құқықтарын таптау жағдайлары жиі кездесіп жатады.

Ішкі істер органдары қызметкерлерінің құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету проблемасының теориялық және практикалық мәні мен оған қарсы тұру шараларының толық көлемде қарастырылмауы диссертациялық зерттеу жұмысының өзектілігін анықтады.

Тақырыптың зерттелу деңгейі. Осы тақырып бойынша С.Н. Әділова, А.Х. Байрамова, Биекенов Н.А., А.Л. Анисимова, Е.В. Гаврилова, А.А. Добровольский, В.Н. Додонова, И.А. Зенина, А.П. Сергеева, М.Ю. Тихомиров, С.А. Авакян, А.Б. Агапов, С.С. Алексеев, Ю.В. Анохин, М.В. Бағлай, М.И. Байтин, В.М. Баранов, Н.С. Купер, А.А. Гаджиев, А.Н. Говистикова, Л.И. Глухарев, С.А. Горшкова, Л.Ю. Грудцын, В.Д. Зоркин, В.А. Карташкин, И.Ә. Керимов, А.Ф. Кистяковский, В.А. Кучинский, В.В. Лазарев, Е.А. Лукашева, А.В. Малько, Н.С. Малейн, М.Н. Марченко, В.С. Нерсисянц, А.А. Опалева, А.С. Прудников, Г.Б. Романовский, Ф.М. Рудинский, В.Г. Стрекозов, А.В. Стремоухов, О.И. Тиунов, В.А. Устинов, Т.Я. Хабриева, В.Н. Хропанюк, В.Е. Чиркин, Б.С. Ебзеев сияқты ғалымдар жазған. Жалпы адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын шектеу мәселелері В.В. Барбина, Л.Л. Беломестных, А.А. Кондрашова, М.А. Краснова, В.В. Лапаева, О.О. Маленко, А.В. Малько, Г.В. Мальцева, Н.В. Полякова, А.А. Подмарева, А.В. Смирнова, И.А. Стародубцев. Абсолютті құқықтар мен бостандықтарды қорғау мен қорғаудың жекелеген аспектілерін зерттеу Д.Н. Бахрах, Г.Г. Бернадский, К.К. Гасанов, Д.И. Гунин, В.М. Дурденевский, И.А. Кравец, А.С. Куницын, Н.И. Матузов, А.Троицкая, О.И. Тиунов, А.Ф. Черданцев, Қ.Қ. Гасанова, Е.В. Киричек, В.Р. Маркарова, О.Ю. Шеметованың еңбектерінде көрініс тапқан.

Зерттеу мақсаты – зерттеу айналымында бар мәліметтер мен ақпараттар негізінде ішкі істер органдары қызметкерлерінің құқығы мен бостандығын қамтамасыз етуге арналған және оларға қатысты құқық бұзушылықтардың алдын алу үшін ескертудің негізгі бағыттарын анықтайтын заң нормаларын дайындауға ғылыми негізделген тұжырымдар жасау. Осыған орай зерттеу жұмысының алдына төмендегідей нақтылы міндеттер қойылды:

- ішкі істер органдары қызметкерінің ар-намысы мен қадір-қасиеті туралы түсінік беру;
- ішкі істер органдары қызметкерлерінің құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету институтының қазіргі жағдайы мен дамуына сипаттама беру;
- ішкі істер органдары қызметкерлерінің құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету бойынша шетелдік тәжірибесін қарастыру;
- ішкі істер органдары қызметкерлерінің құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету проблемаларын ашу;
- қазіргі кезеңде ПО құқықтық жағдайын жетілдіру және құқықтық қатынастарды ұйымдастыру жолдарын ұсыну.

Зерттеу жұмысының нысаны. Қазақстан Республикасында ішкі істер органдары қызметкерлерінің құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етуге бағытталған қоғамдық қатынастар кешені болып табылады.

Зерттеу жұмысының пәні. Қазақстан Республикасында ішкі істер органдары қызметкерлерінің құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету шараларының жиынтығы мен қарсы тұрудың басқа да құқықтық және профилактикалық сипаттағы құралдары болып табылады.

Зерттеу жұмысының әдіснамалық негізін. Әлеуметтік-құқықтық үдерістер мен құбылыстарды танудың жалпы ғылыми және жеке диалектикалық таным әдісі, сонымен қатар оған негізделген тарихи, әлеуметтік, логикалық, салыстырмалы-құқықтық, статистикалық, формальды-заңдық талдаудың жалпы ғылыми және жеке әдістері құрайды.

Зерттеудің нормативтік негізін Қазақстан Республикасы Конституциясы, Қазақстан Республикасы Парламенті бекіткен (ратификациялаған) халықаралық нормативтік актілер, Құқық қорғау қызметі, Ішкі істер органдары туралы, Бұқаралық ақпарат құралдары туралы, Байланыс туралы, Жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару туралы заңдары, заңды күші бар Президент Жарлықтары және ведомстволық нормативтік-құқықтық актілер құрайды.

Зерттеудің эмпирикалық қоры. Қазақстан Республикасының Бас прокуратурасының құқықтық статистика және арнайы есеп Комитетінен алынған мәліметтер арасында жүргізілген сауалнама қорытындылары, Қарағанды, Павлодар, Алматы облыстарының ішкі істер органдары 98 қызметкері арасында жүргізілген сауалнама қорытындылары, сонымен қатар Googl forms платформасы арқылы Павлодар, Қарағанды, Шымкент, Ақтау, Семей қалаларының 221 тұрғыны арасында жүргізілген әлеуметтік сауалнама қорытындылары құрайды.

Диссертациялық зерттеудің ғылыми жаңалығы. Қазақстан Республикасының құқық қорғау қызметі мен Қазақстан Республикасының ішкі істер органдары туралы заңдарымен қатар басқа да бір қатар нормативтік актілерге талдау жасау нәтижесінде бұл бағыттағы жұмыс тиімділігін арттыруға ықпал етуші құқықтық құралдар ұсынылады.

Зерттеудің теориялық мәні маңызды әлеуметтік-құқықтық проблеманы кешенді түрде шешумен белгіленіп, зерттеу материалдары қылмыстық құқық және криминологияны жетілдіруде пайдаланылуы мүмкін.

Зерттеудің практикалық мәні зерттеу материалдары бойынша жасалған қорытындылар мен ұсыныстарды өкілетті органдардың қызметтерін жетілдіруде,

сондай-ақ «Қазақстан Республикасының құқық қорғау қызметі», «Қазақстан Республикасының ішкі істер органдары», «Конституциялық құқық», «Адам құқықтары» пәндерін оқытуда пайдаланылуымен белгіленеді.

Зерттеу нәтижелерін апробациялау және енгізу диссертацияның негізгі теориялық және практикалық мәні бар нәтижелері автордың халықаралық ғылыми-практикалық конференцияларында шыққан 4 мақаласында көрініс тапқан. Сондай-ақ, зерттеу жұмысы нәтижелері Қарағанды облысы бойынша полиция департаментінің Бұхар жырау ауданының полиция басқармасының жеке құрамына жауынгерлік–қызметтік даярлық сабақтарында қолданылады.

Қорғауға ұсынылатын тұжырымдар:

1. ПО қызметкерлерінің құқықтары мен бостандықтары ұғымының құқықтық табиғатын зерделей отырып, оған мынадай авторлық анықтама ұсынамыз: «Ішкі істер органдары қызметкерлерінің абсолютті құқықтары мен бостандықтары – адамның өзінің оң мүмкіндіктерін жүзеге асыруы үшін қажетті жеке табиғи құқықтары мен бостандықтары және олар шектелмеуі тиіс».

2. Осы зерттеу жұмысының авторы ішкі істер органдары қызметкерлерінің құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етудің түп қазығы оның психологиялық болмысы деген қорытындыға келді. Диссертант озық шет елдік тәжірибе негізінде полиция қызметкерлеріне психологиялық сүйемелдеу жасау қажеттілігі туралы төмендегідей ұсыныс жасайды: 1) қызметтің оң мотивті болуына жіті көңіл бөлу және бұл ахуалдың сақталуына тұрақты түрде мониторинг жасап отыру. ПО қызметкерлері арасында жүргізілген сауалнама нәтижелері бойынша қызметкерлердің тек 31,09 % ғана ПО-да қызмет ету барысында жұмыс мотивінің (позитивті және бейтарап) өзгермегендігін көрсетсе, 12, 8 % жұмыс мотивтерінің түбегейлі өзгеріп кеткендігін жазған; 2) қылмыстық элементпен тығыз байланыста болатын қызметкерлерге қатысты олардың «моральдық-психологиялық сәтсіздік» қаупінің жоғарылығын ескере отырып, осы санаттағы қызметкерлермен ең қарқынды психологиялық-қалпына келтіру шараларын жүргізу.

3. ПО қызметкерлерінің құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етудің негізгі маңызды факторы жедел түрде полицейлердің «оң имиджін» қалыптастыру бойынша мақсатты түрде жұмыс жасау болуы керек. Зерттеу жұмысының авторы «оң имиджді» қалыптастыру бойынша жұмыстың екі бағытын ұсынады. Біріншісі, ПО қызметкерлерінің қызметтегі және қызметтен тыс уақыттағы мінез-құлқына тәрбиелік әсер ету. Екіншісі, ПМ-нің жоғарғы басшылығы мен өңірлік басшылар бұқаралық ақпарат құралдарында қоғамдық резонанс немесе жай ғана қоғамдық айыптау тудыруы мүмкін қызметкерлердің мінез-құлқына қатысты жағымсыз жарияланымдардың салдарын бейтараптандыру бойынша пәрменді құралдар жасауы тиіс. БАҚ-тағы кез келген жарияланым (Интернет кеңістігінде) ведомство тарапынан жария сипатта бағалануы тиіс. ПО қызметкерлерінің ар-намысы мен қадір-қасиетін, оның ішінде қызметкердің өзі емес, ПМ басшыларының сотқа жүгінуі арқылы көпшілік алдында қорғау тәжірибесі таратылуға тиіс. Мұндай тәжірибе ПО қызметкерлерінің құқықтарын қамтамасыз етудің және жалпы ведомствоның өзін-өзі бағалауын арттырудың маңызды құралдарының бірі бола алады.

4. Зейнеткерлікке шыққан ІО қызметкерлерінің әлеуметтік қамсыздандыру пакетін кеңейту мақсатында Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 6 қаңтардағы «Құқық қорғау қызметі туралы» заңының 15-бабының 12)-тармағын *ҚҚО-ны қызметкерлерімен қатар ҚҚО-ның зейнеткерлері үшін медициналық және санаториялық-курорттық қызмет көрсетілуіне* деген тіркеспен толықтыру

Диссертацияның құрылымы мен мазмұны. Жұмыс кіріспеден, екі бөлімнен, әрқайсысы үш бөлімшеден, қорытынды мен пайдаланылған әдебиеттер тізімінен және қосымшадан тұрады.

1 ІШКІ ІСТЕР ОРГАНДАРЫ ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРІНІҢ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН БОСТАНДЫҚТАРЫН ҚАМАТАМАСЫЗ ЕТУ ИНСТИТУТЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУЫ

1.1 ПО қызметкерінің ар-намысы мен қадір-қасиеті туралы түсінік

Адамның кейбір құқықтары мен бостандықтары абсолютті деген пікір табиғи құқық ұғымынан шыққан. Соңғысы ұзақ өмір сүрсе де, табиғи түрде пайда болған жоқ, қоғам мен құқық дамуының, адам құқықтары мен бостандықтары туралы ғылыми білімдердің нәтижесі болып табылады. Адамның саналы қызметі оның өмір сүру ортасын, оның ішінде қоғам мен мемлекеттік құрылымды өзгертіп, құқықтар мен бостандықтардың дамуын анықтайды.

С.Н. Әділованың айтуынша, адам құқығы идеясы адамгершіліктің жалпыадамзаттық талаптарына сәйкес келетін әлеуметтік идеалды іздеудің көп ғасырлық ізденістерінің нәтижесі болды. Адамгершілік және құқықтық принциптерді біріктіретін адам құқықтары мен бостандықтары ұғымы [4].

Әртүрлі тарихи кезеңдерде адам үшін әртүрлі құқықтар мен бостандықтар танылды, олардың ауқымы тарихи-құқықтық дамудың әрбір жаңа кезеңіне қарай кеңейді.

Ғалымдар адам құқықтары мен бостандықтары теориясының пайда болу кезеңдері мен себептері туралы пікірлердің әртүрлілігін құқықтар мен бостандықтарда бекітілген барлық адамдарға ортақ құндылықтар тұжырымдамасына әртүрлі көзқарастармен түсіндіреді, өйткені олардың бірыңғай тізілімі бар. барлық елдер, қоғамдар мен мәдениеттер үшін жалпы адамзаттық құндылықтар жоқ. Жалпы адамзаттық құндылықтардың бастауын ежелгі дәуірден христиандық, исламдық, иудаизм, конфуцийшілдіктен табуға болады. Бастапқыда бұл кейбір белгілі және жалпыға танылған құндылықтар туралы болды, кейін олар «әмбебап» деп аталды. Өз еңбектерінде И.А. Покровский бастапқыда адам құқықтары мен бостандықтары теориясының патшалар дәуірінде Ежелгі Римде пайда болғанын атап өтті [5]. Сонда халық жиналысы мемлекеттік жүйенің элементі болды және патша билігі сайланбалы болды. Патшаның жеке өкімдері оның көзі тірісінде ғана халық үшін міндетті болса, халық жиналысы бекіткен заңдар әрқашан міндетті болды. «Патшалардың қуылуымен Рим халқы патриархалдық қамқорлықтан босатып, барлық істерінің дербес қожасы» саяси құқықтардың иесі және мемлекеттік биліктің иесі болды. Алайда бұл ұстанымды бәрі бірдей қолдамайды. Б.Н. Земцов, Антикалық дәуірде саясаттың аумақтары шағын болды, ал олардың халқы көп болмады, сондықтан сол кезеңдегі халықтардың құқықтарының қазіргі адам құқықтары мен бостандықтары түсінігіне тек ресми қатынасы бар [6].

Ең көп қабылданған көзқарас бойынша адам құқықтары мен бостандықтары теориясы Батыс Еуропада пайда болды. Р.Ю. Виппер, жеке құқықтар мәселесі 16-17 ғасырлардағы мәжбүрлеу билігінің шектері мәселесімен бір мезгілде пайда болды. Бұл кезеңде тәж мен иеліктердің арасындағы күрес болды, мемлекеттік билікті ұйымдастыру мен қоғам құрылымының «табиғат адамға берген нәрселерімен, олардың табиғи қасиеттерімен және бейімділіктерімен» өзара

әрекеттесу мәселесі шиеленісе түсті [7]. Орыс ғалымы П.Б. Струве адамнан айырылмайтын құқықтар идеясының тууын күшті діни және мәдени қозғалыспен байланыстырады [8].

Қазақстанда адам құқықтары мен бостандықтары ұғымының шығу тегі Еуропаның саяси-құқықтық ойларында осы ұғымның пайда болуымен бір мезгілде байқалады. Бұл құқықтар мен бостандықтар адам құқықтарының бірінші буыны болып саналады.

XVIII-XIX ғасырларда батыс еуропалық саяси-құқықтық ойды қабылдаудың нәтижесінде орыс либерализмі пайда болды. Ол сол кездегі ең қуатты орыс саяси-құқықтық қозғалыстарының бірі болды. Орыс либералдарының көпшілігінің философиясының негізі адамның табиғи құқықтары мен бостандықтары теориясы болды [7].

Ал қазір өмір сүру құқығының әлеуметтік шарттары бірқатар конституциялық қағидалармен: қауіпсіздік пен тазалық талаптарына сай келетін еңбек ету жағдайына құқығымен (ҚР Кон-ституциясы 24-бабының 2 тармағы); жасына келген, және науқастанған, мүгедек болған, асыраушысынан айырылған жағдайда әлеуметтік қамсыздандырылумен (28-бап); ден- саулығын сақтау мен мемлекеттік және жеке меншік емдеу мекемелерінде медициналық жәрдем алумен (29-бап) және басқа да кепілдіктермен қамтамасыз етіледі [9].

Іс жүзінде қалған барлық құқықтар қалай да болмасын өмір сүру құқығының айна- ласында бірігеді. Мысалға, әлеуметтік қорғалуға, қолайлы қоршаған ортаға, лайықты өмір сүруге құқығы, сол сияқты азаптаулардан және басқа да қатыгез, адмгершілікке жатпай- тын және ар-намысты қорлайтын іс-әрекеттер мен жазалау түрлерінен еркін болу құқығы оның тиімді жүзеге асырылуын қамтамасыз етудің қосымша құралдары болып табылады. Мемлекет бұл құқықтарды мойындауға және қолда бар барлық құралдармен адамның өмір сүруі үшін қолайлы жағдай жасауға міндетті. Жеке адамның өмірі мен денсаулығына қар- сы жасалатын қылмыстың аса ауыр қылмыстық жазаланатын іс-әрекет санатын құрайтыны кездейсоқ емес.

Бұл саладағы бөлек проблема – мемлекеттің аса ауыр қылмыс жасаған адамдарға жа- заның ауыр шарасы ретінде өлім жазасын қолдану құқығы. Өмір сүру құқығы өлім жазасын шектеу де болып табылады.

1995 жылғы Қазақстан Республикасы Конституциясының (бұдан әрі – Конституция) 15- бабында былай деп бекітілген:

1. Әркімнің өмір сүруге құқығы бар.

2. Ешкімнің өз бетінше адам өмірін қиюға хақысы жоқ. Өлім жазасы адамдардың қаза болуымен байланысты террористік қылмыстар жасағаны үшін, сондай-ақ соғыс уақытында ерекше ауыр қылмыстар жасағаны үшін ең ауыр жаза ретінде заңмен белгіленеді, ондай жа- заға кесілген адамның кешірім жасау туралы өтініш ету хақы бар [9].

«Ешкімнің өз бетінше адам өмірін қиюға хақысы жоқ. Өлім жазасы адамдардың қаза болуымен байланысты террористік қылмыстар жасағаны үшін, сондай-ақ соғыс уақытында ерекше ауыр қылмыстар жасағаны үшін ең ауыр жаза ретінде заңмен белгіленеді, ондай жазаға кесілген адамның кешірім жасау туралы өтініш ету хақы бар» деген тұжырым Азаматтық және саяси құқықтар туралы

халықаралық пактінің (бұдан әрі – АСКХП) 6-бабының 2-ші тармағына және БҰҰ-ның Адам құқықтары жөніндегі комитетінің жалпы реттегі №6 Ескертуінің 7- тармағында келтірілген осы баптың түсініктемесіне сәйкес келеді.

2003 жылғы 17 желтоқсанда Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаев «Қазақстан Республикасында өлім жазасына мораторий енгізу туралы» Жарлыққа қол қойды. Бұл Жарлыққа Мемлекет басшысы Қазақстан Республикасы Конституциясының әркімнің өмір сүру құқығын бекітетін 15-бабының 1 тармағына сәйкес қол қойған, ол Қазақстан Республикасының қылмыстық заңнаманы одан әрі ізгілендіру туралы құқықтық саясат тұжырымдамасының қағидаларын жүзеге асыруға бағытталған және өлім жазасын қолдануды шектеуге бағытталған бағдарының заңды жалғасы болып табылады.

Өмір бойы қамауға алу институтының пайда болуы соттардың өлім жазасын кесу жағдайларын барынша азайтады, бұл өлім жазасынан толықтай бас тарту үшін нақты алғы- шарттар жасайды деп ойлауға әбден болады.

Қазіргі уақытта Қазақстанның Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактінің Екінші Факультативтік хаттамасына қол қойып, ратификациялау мүмкіндіктері туралы мәселе және еліміздің қылмыстық жазалау ретіндегі өлім жазасын қолданудан толықтай бас тартуы бойынша пікірталас жүруде. Бұл ҚР Конституциясының адам өмірі мен оны қорғаудың ажырамас қағидасын жариялауымен тікелей байланысты.

ҚР Конституциясының 15-бабына енгізілген өзгерістер өлім жазасын қолдану шеңберін едәуір тарылтып, бұл мәселенің түпкілікті шешілуін заңның қарауына береді.

«Табиғи құқық» пен «адам құқықтарының» арақатынасы туралы мәселені қарастыра отырып, ғалымдардың көпшілігі соңғысын табиғи құқық идеяларын тәжірибеге аударудың құқықтық нысаны деп санайды. Адам құқықтары мен табиғи құқық категорияларын нысан мен мазмұн ретінде қарастыра және өзара байланыстыра отырып, көптеген ғалымдар бұл өзара байланыста адам құқықтарының барлық табиғи құқықтың құқықтық консолидациясын қамтиды, бірақ оның тек негізгі бөлігін ғана қамтиды. Ғалым А.Т. Рахимов адам құқықтары «адамның және қоғамның лайықты өмір сүру деңгейін қамтамасыз ету тұрғысынан» пайдалылығымен, жеке және әлеуметтік мәнімен құнды деп есептейді [10]. Бірқатар авторлар табиғи құқықты осыдан туындайтын жазылмаған моральдық заң деп есептейді бастап субъектілері адам, оның ақыл, заң заңға дейінгі, жиынтық идеалдар және талаптар нәтижесінде тікелей бастап адамның әлеуметтік-биологиялық табиғаты, оның өмір сүру ортасы, ол ішінара заң жүзінде бекітілмеген және тіпті заңға сәйкес келмеуі мүмкін [10].

20 ғасырда еңбек еткен ғалым М.Штаммлер мазмұны өзгертін табиғи құқық теориясын ұсынды. Бұл теорияның мәні мынада: табиғи құқықтың қайнар көзі «адамның мәңгілік болмысы емес, тарихи дамудың белгілі бір кезеңінде тұрған, белгілі бір құндылықтар дамып, қалыптасатын қоғам нақты тарихи тұлға [11]. Осы ұстаныммен келісе отырып, И.Л. Честнов: «...әмбебап (жаһандық) өркениеттің мүмкін еместігі сияқты, әмбебап адам (адам табиғаты) да мүмкін

емес», - деп нақтылайды. Бұл әрбір адам жеке тұлға ретінде жататын өркениет «оның әлеуметтік, демек, құқықтық мәртебесін анықтайды, оған құқықтар мен міндеттердің белгілі бір көлемін береді» [12]. Құқықтар мен бостандықтарды белгілі бір қоғамның және жалпы адамзат өркениетінің даму деңгейі мен сипатына байланысты адамның биологиялық болмыс ретіндегі қажеттіліктерінің көрінісі ретінде қарастыра отырып, Р.А. Мюллерсон адамның құқықтары мен бостандықтары мемлекеттің еркіне тәуелді емес, ол қай жерде болса да, кез келген адамға тән болғандықтан табиғи деп аталады деп жазды. Дегенмен, адам әлеуметтік тіршілік иесі, құқықтар мен бостандықтар, соның ішінде адамға биологиялық болмыс ретінде тән (өмір сүру, отбасын құру, тамақ ішу, азаптаудан босату құқығы) қоғамда ғана өмір сүре алады және дами алады және сәйкесінше ішкі және халықаралық қатынастардың сипатына тәуелді [13].

Табиғи құқық конституциялық құқықтың қайнар көзі ретінде идеологиялық, идеологиялық мағынада да, ресми заңнамалық мағынада да танылады⁵. Сонымен, Д.И. Дедов құқықтың табиғи табиғаты оның өмір сүруінің анықтығына ұмтылуымен түсіндірілетінін атап өтті. Дәл табиғи құқықтарға сілтеме жасай отырып, алғашқы декларациялардың авторлары адам құқықтары мен бостандықтарын негіздеді.

Ең маңызды, маңызды табиғи құқықтар мен бостандықтардың кейбірі Қазақстан ның Конституциясында бекітілген. 17, 55, 64-баптардың ережелеріне сәйкес, Қазақстан ның Негізгі Заңында бекітілген құқықтар мен бостандықтар негізгі (конституциялық) құқықтар мен бостандықтар болып табылады, жеке құқықтық мәртебенің негізін құрайды, адамға туғаннан немесе азаматтығының қасиеті және одан ажырағысыз. Басқа құқықтар мен бостандықтар негізгі құқықтардан туындайды, бірақ маңыздылығы кем емес [9].

Негізгі құқықтар мен бостандықтардың кейбірі адамға да, азаматқа да тиесілі. Қазақстанның Конституциясында олар «әркім», «адам», «бәрі», «ешкім» деген сөздермен көрсетілген [9].

Азаматқа ғана құқықтар мен бостандықтар берілсе, баптарда бұл туралы тікелей көрсетілген. Жалпыға бірдей құқықтар мен бостандықтардың адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарына саралану себебі Е.А. Лукашева осылайша Қазақстан ның Конституциясы буржуазиялық революциялар нәтижесінде пайда болған және заңнамалық актілерде бейнеленген жалпыадамзаттық құндылықтарды тәрбиелейді, адамның біржақты түсінігін тек мемлекетпен бірге жеңеді деп санайды. Адамға «өзіндік қызмет саласы, оның қозғаушы күші оның жеке мүддесі» беріледі. В.С. Шевцов әділ атап өткендей, азаматтықтың арқасында терең және қамтамасыз ету бар азаматтың өз мемлекетімен тұрақты байланысы, азаматтың әртүрлі мемлекеттік процестерге қатысуына мүмкіндік беру керек .

«Құқық» категориясын «еркіндік» категориясымен салыстыра отырып, А.А. Ашина мен М.Л. Добрынина оларды ажырату қиын екенін айтты, өйткені «көбінесе нақты белгіленген өкілеттіктері бар құқықтардың барлық саласы бостандықтар деп те аталады» [15].

Құқықтар мен бостандықтар өздерінің құқықтық табиғаты мен кепілдіктер жүйесі бойынша балама: екі категория да адамның мемлекет ұсынатын әртүрлі салалардағы әлеуметтік-бағдарланған мүмкіндіктерін қамтиды. Дегенмен, бұл категориялардың табиғатында айырмашылықтар бар.

«Бостандық» белгілі бір нәтижені белгілемей-ақ жеке таңдаудың кең мүмкіндігін анықтайды. «Құқық» термині адамның жеткілікті түрде анықталған әрекетін білдіреді. «Бірде-бір құқықтар жиынтығы бостандықтың мазмұнын сарқпайды» [16]. Адамның бостандықтары оның ішкі дүниесімен, ішкі дүниетанымымен байланысты, сондықтан мемлекет тарапынан заңды түрде де, іс жүзінде де шектелуі мүмкін емес. С.Н. Әділов «Бостандықтар бірдей құқықтар, бірақ олар адам өмірінің саласына жатады, оған мемлекет араласпауы керек, бірақ оларды қорғауға міндетті» [4]. Құқықтар бағыт береді және адамның құқықтық мүмкіндіктерін пайдаланудың жеткілікті нақты негізін белгілейді. Заңның арқасында адам өзінің жеке өміріне мемлекеттік биліктің озбыр араласуынан қорғалған. Құқық адамның өмірінің әртүрлі салаларындағы белсенді қызметінің шекарасын да белгілейді. Адам құқықтарын адам қызметінің барлық салаларындағы еркіндіктің дәлелі ретінде қарастыра отырып, Л.И. Лавдаренко

«бостандық, құқықтан айырмашылығы, «өзінің нақты нәтижесін көрсетпей, жеке таңдаудың кең мүмкіндіктерін атап көрсетуге арналғанын» атап өтеді. «Еркіндік» категориясы адамның сыртқы қарым-қатынас саласын ғана емес, сонымен бірге ішкі - сана, ойлау және сезім бостандығын қамтитындығын айтады [17].

Жоғарыда келтірілген ғылыми ұстанымдарды қорытындылай келе, адам құқығы адамның заң бойынша неғұрлым нақты мүмкіндігін білдіретіні байқалады. Адам бостандығы құқығынан айырмашылығы ол тек құқықтық нормалармен ғана емес, мораль, имандылық, діни сенім нормаларымен де реттелетін категория. Мемлекет адамның құқықтарын да, бостандықтарын да жүзеге асыру мүмкіндігін береді. Бірақ құқықтарды қорғау кез келген бұзылған жағдайда жүзеге асуы керек, бұл ретте адамның өзі ғана бостандықтың бұзылуын және оны қорғау қажеттілігін мәлімдей алады, өйткені адам бостандықтарының негізі болып табылатын құндылықтар субъективтік сипатта болады. жеке тұлғаның бағалауы.

Ғалымдардың пікірлерін талдау табиғи құқықтары мен бостандықтары бар адамның жеке құқықтары мен бостандықтары категориясының сәйкестігін, біріншісінің оң консолидациясы қажеттілігін бекітуге мүмкіндік береді. Бұл көзқарасты Л.И. Лавдаренко адам құқығын әркімнің құқығы деп санайды, онсыз адам қайталанбас тұлға болып қалыптаса алмайды [17]. Өз еңбектерінде П.Б. Струве табиғи құқықты бар позитивті құқықты алмастыратын идеалды, қалаулы құқық ретінде ғана емес, сонымен қатар жеке адамның этикалық концепциясы мен оның өзін-өзі анықтауына негізделген абсолютті құқық ретінде де қарастырды [8]. А.В.Юровский :«Табиғи құқықтар субъективті құқықтар ретінде позитивті құқық нормаларында өзінің формальды көрінісін табады. Басқаша айтқанда, көбінесе табиғи құқықтар адамның мүмкін болатын мінез-құлқының объективтік құқық нормаларында реттелетін өлшемдері, оның мүмкін болатын құқықтық

жағдайлары және өкілдіктері ретінде анықталады. құқықтық міндеттермен қатар позитивті құқық мазмұнының элементі болып табылады» деп пайымдайды [18].

Ғалым С.Н. Әділова жеке құқықтарды адам құқықтары санатына жатқызады, өйткені олардың азаматтықпен байланысы жоқ. Сонымен қатар, жеке құқықтар адамның жеке өміріндегі бостандығын анықтауда, оны кез келген заңсыз араласудан құқықтық қорғауда маңызды болып табылады. Басқаша айтқанда, жеке құқықтар «жеке дербестікті» қорғайды дейді. С.Н. Әділова, адамға тиесілі барлық құқықтар жеке болып табылады, бірақ тар мағынада жеке құқықтар мен бостандықтар деп әрбір адамның жеке өмірі мен бостандығын қорғауға тікелей бағытталған құқықтардың бір бөлігі түсініледі [4].

Табиғи құқықтар мен бостандықтардың адамның табиғи бостандығынан туындайтын, демек мемлекетке тәуелсіз жеке құқықтары мен бостандықтары болып табылатыны, бірақ олардың конституциялық-құқықтық танылуымен жеке тұлғаның құқықтық мәртебесін құрайтыны байқалады.

Бірақ табиғи құқық бай тарихы бар құбылыс болса, адам мен азаматтың абсолютті құқықтары мен бостандықтары аз зерттелген категория болып табылады. Соған қарамастан конституциялық құқық ғылымында адам мен азаматтың жеке құқықтары мен бостандықтарының абсолюттік сипаты туралы теория дамыды.

Конституциялық-құқықтық ғылымда адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарына «абсолюттілікті» қолдану мүмкіндігіне көзқарас екіұшты. Ғалымдар адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарының абсолюттілігі салыстырмалы деп жиі айтады [17].

Азаматтық құқықта құқықтардың абсолютті табиғаты ұғымы мүліктік құқықтық қатынастар субъектілерінің қатынастарының сипатын зерттеуде қолданылады. Ғалым В.К. Рейхер барлық құқықтар адам мен жансыз зат арасындағы қатынастарда емес, адамдар (адамдар) арасындағы қатынастарда болатын теория бар деп мәлімдеді. Міндеттемелік құқықтар мен заттық құқықтардың арасында белгілі бір айырмашылық бар: біріншісі «тек белгілі бір тұлғалар арасындағы әрекет (туыстырмалы құқықтар)», екіншісі «өкілетті тұлғаның пайдасына, кез келген нақты тұлғаларға мүлдем қарамастан барлығына қарсы әрекет (абсолюттік құқықтар)[19]. Абсолюттік құқықтардың сыртқы көрінісі осы құқықтардың құрылымына байланысты тікелей және тікелей сипатқа ие болады: құқық тікелей және тікелей әрекет ететін бірінші тұлға (өкілетті) және үшінші тұлғалар ғана бар. Салыстырмалы және абсолютті құқықтарды саралау В.К. Рейхер мұндай типологияның критерийі құқықтық қатынастардың пәндік құрамындағы, демек олардың құрылымының өзінде де, кез келген құқықтық қатынастың мәні болып табылатын адамдар арасындағы байланыс сипатындағы айырмашылықтар болғанда дұрыс деп таниды [19]. Абсолюттік құқықта уәкілеттінің қоғамның әрбір мүшесімен байланысы тікелей және тікелей болса, салыстырмалы құқықта тек бір тұлғамен тікелей және тікелей байланыс және барлық басқа тұлғалармен жанама (шағылысқан, орташа) байланыс болады.

Қазіргі заманғы Қазақстанлік конституционалистердің көпшілігі жеке құқықтары мен бостандықтарын шектеу мүмкін еместігіне байланысты олардың

абсолютті сипаты позициясын қолдайды. В.С. Шевцов, халықаралық сипаттағы барлық қолданыстағы нормативтік құқықтық актілерде деп танылады [14].

«Адамның табиғи құқықтары абсолютті қажеттілікпен мемлекеттің осы құқықтарды тануды, бекітуді, көтермелеуді, жүзеге асыруды және қорғауды қамтиды». Халықаралық шарттарға қатысушы мемлекеттер, «осы құқықтар мен бостандықтардың ажырамастығы («туғаннан» тиесілі) қағидатын мойындау, сол арқылы оларды ешбір ерекшеліксіз, міндетті деп санауға келісу». А.Троицкая абсолютті құқықтарды, «оларды іске асыруды ұқсас немесе басқа да әлеуметтік игіліктермен теңестіру нәтижелеріне тәуелді етуге болмайтын құқықтарды», пропорционалдылық қағидатының талаптары негізінде шектеуге жатпайтын құқықтарды қарастырады. оларға қандай мақсаттар қарсы тұрады.

Қазақстанның Конституциялық соты абсолютті құқықтарды ешбір жағдайда шектеуге жатпайтын адам құқықтары мен бостандықтары ретінде түсіну керек деген ұстанымды бірнеше рет білдірді.

Қазақстанның заң шығарушы абсолютті құқықтарды қандай да бір критерийлер бойынша (адамдар шеңбері, қайта қаралуға жататын сот үкімдерінің түрі және т.б.) немесе кез келген басқа жағдайларға сәйкес шектеуге құқығы жоқ.

Конституциялық құқықты зерттеуші ғалым Қ.Қ. Гасанов негізгі құқықтарды табиғи түрде туындайтын, басқа құқықтар аясында аса маңызды мәнге ие, адам бостандығының табиғи жағдайын ашатын және ең жоғары құқықтық қорғауды алатын құқықтар деп қарастырады. Конституциялық құқықтар мемлекеттің негізгі заңдарында белгіленген негізгі құқықтардың бір бөлігі ретінде қарастырылады [20]. Адамның негізгі құқықтарын абсолютті және салыстырмалы деп бөле отырып, К.К. Гасанов біріншісін туа біткен құқықтар, яғни мемлекетке қарамастан туындайтын және бар, өзгермейтін және сөзсіз, билік үшін қол сұғылмайтын құқықтар деп анықтады. Олардан айырмашылығы негізгі салыстырмалы құқықтар заңмен шектеледі, салыстырмалы құқық иесіне белгілі бір міндетті тұлғалар қарсы тұрады [20].

Негізгі құқықтарды абсолютті және салыстырмалы деп бөлудің негізі К.К. Гасанов пен А.В. Стремоухов бірлескен жұмыстарында шектеу (иеліктен шығару) дәрежесін көрсетті. Абсолютті құқықтар шектеуге жатпайды, салыстырмалы құқықтар шектелуі мүмкін. Ғалымдар абсолютті құқықтардың белгілерін анықтады: туғаннан адамға тиесілігі; бөлінбеушілік, адамнан бөлінудің мүмкін еместігі; құқықтардың тоқтаусыз, шектеусіз әрекеті; адамдардың шектеусіз тобының құқық бұзатын әрекеттерден тартыну міндетімен тікелей байланысты адамның өзінің заңды мүдделері үшін әрекет ету монополиялық қабілеті екендігін белгілейді.

Олардың пікірінше, негізгі құқықтардың ажырамастығы мен оларды шектеу арасындағы ымыраға келу мәселесі тек конституциялық деңгейде шешіледі. Құқықтар мен бостандықтарды заңды түрде шектеу басқа субъектілердің құқықтарына озбырлықпен қарауды болдырмауға бағытталған және құқықтық шектеуді – субъектілер әрекет етуге тиісті құқықтық шекараларды белгілеу арқылы шешіледі. Шектеу белгілі бір құқықтарды пайдалануға тікелей тыйым салу арқылы, белгілі бір құқықтың мазмұнынан белгілі бір құқықты алып тастау арқылы, құқықты жүзеге асырудың ерекше тәртібін белгілеу арқылы жүзеге

асады. Бұл әдістер абсолютті құқықтар мен бостандықтарды заңнамалық реттеуде қолданылады.

Шектеудің мүмкін еместігімен қатар, ғалымдар абсолютті және салыстырмалы конституциялық құқықтар мен бостандықтарды ажыратудың тағы бір негізін – құқықтар мен бостандықтардың иесіне қарсылық білдіретін, оларды бұзудан аулақ болуға міндетті тұлғалардың санын анықтаған сияқты. Абсолютті құқықтар мен бостандықтардың иесіне шартсыз шектеусіз адамдардың саны, салыстырмалы құқықтар мен бостандықтардың иесіне шарттық және басқа да құқықтық қатынастардың күші бойынша нақты міндетті тұлғалар қарсы тұрады.

Шетелдік ғалымдар адамның кейбір құқықтары мен бостандықтарының ғана абсолютті сипатын атап өтеді. Басқа құқықтар мен бостандықтардың көпшілігі, олардың пікірінше, заңдарда бекітілген мақсаттармен және мемлекеттер қамтамасыз ететін қоғамдық мүдделермен анықталады.

Құқықтар мен бостандықтардың абсолютті сипатының, тіпті оларды шектеуге заңмен тыйым салынған жағдайда да мүмкін еместігі туралы ғылыми ұстаным бар. «Жалпы адамзаттық құндылықтар жалпылаудың жоғары дәрежесі деңгейінде тұжырымдалған ең жалпы қағидалар сипатына ие». Шындығында, шексіз, ажырамас, абсолютті құқықтар жоқ. «Өмірдің өзі заң негізінде және белгілі бір процессуалдық нысандарда «бөтен» болуы мүмкін». Қасиетті және ажырамас құқықтар ешқашан болған емес, «жеке «табиғи құқықтар» «абсолютті сипатқа» ие емес.

Мұндай ұстаным абсолютті құқықтар мен бостандықтарды қорғауға және қорғауға бағытталған кез келген күш-жігермен олардың бұзылуы мүмкін екендігіне қатысты әділетті болып табылады. Сонымен қатар абсолютті құқықтар мен бостандықтарды толық айыру арқылы бұзуға болады, бірақ оларды шектеуге болмайды. Абсолютті құқықтар мен бостандықтарды шектеудің кез келген әрекеті оларды бұзу әрекеті болып табылады. Адамның өмір сүру құқығын шектеу мүмкін емес, бірақ оны өмірден айыру арқылы адам бұл құқығынан толықтай айырылуы мүмкін. Адамның өмірін қию әрекеті - бұзу әрекеті адамның өмір сүру құқығы. Адамның мемлекеттен алу құқығын шектеу әрекеті өтемақы артынд

зиян, туғызды заңсыз әрекеттер мемлекеттің лауазымды адамдары — мемлекеттік құрылымдар мен лауазымды тұлғалардың заңсыз іс-әрекеттерінің нәтижесінде пайда болған зиянның өтемін мемлекеттен алуға адамның абсолютті құқығын бұзу әрекеті. Ғылыми пікірлерді талдау адам мен азаматтың бірқатар құқықтары мен бостандықтарының абсолютті екендігін дәлелдеуге мүмкіндік береді. Құқықтар мен бостандықтардың «абсолюттілігі» конституциялық-құқықтық бекіту арқылы қол жеткізілетін кез келген жағдайда оларды қандай да бір жолмен шектеудің мүмкін еместігінде.

Ғалымдардың тіпті жеке құқықтары мен бостандықтарының бұзылуы мүмкін екендігі туралы пікірлерін ескере отырып, оған қатысты кез келген шектеуге заңнамалық тыйым салу белгіленген, адам мен азаматтың абсолютті құқықтары мен бостандықтарын шын мәнінде деп ажыратуға болады. абсолютті, адамның абсолютті құқықтары мен бостандықтарына қол сұғылмаушылық және қорғау қағидаттары қамтамасыз етілген кезде, ал формальды абсолюттік, абсолютті құқықтар ресми жарияланған кезде, бірақ бұл құқықтарды айыру,

айыру және шектеу әрекеттері түріндегі бұзушылықтар орын алса. Құқықтардың нақты абсолюттілігіне олардың тікелей әсерін қамтамасыз ететін конституциялық бекіту арқылы ғана емес, сонымен бірге абсолютті құқықтар мен бостандықтардың жүзеге асырылуын, оларды қорғау мен заңсыз әрекеттерден қорғауды қамтамасыз етуге қабілетті конституциялық-құқықтық тетіктің болуымен қамтамасыз етілуі тиіс. қол сұғушылықтар.

Сонымен, табиғи құқық идеясы адамның жеке басынан құқықтар мен бостандықтардың ажырамастығында және оның табиғатына жүгінуде жатыр.

Барлық заманауи ғылыми теориялар адамның табиғи құқықтарын толық құқықтық консолидациялаудың мүмкін еместігін мойындаумен біріктірілген, өйткені бұл құқықтар қоғаммен бір мезгілде дамиды, бірақ заң жүзінде кейінірек бекітіледі. Адам құқықтары мен бостандықтарын заңнамалық бекіту арқылы және азаматтар құқықтық категорияға айналып, қоғамдағы тұлғаның құқықтық мәртебесін қалыптастырады. Ең маңызды құқықтар мен бостандықтар негізгі деп аталады, олар конституциялық түрде танылады.

Конституциялық құқықтар мен бостандықтардың бір бөлігі барлық табиғи құқықтарға тән белгілерге ие болып қана қоймайды - олар ажырағысыз, адамға туғаннан тиесілі, тұлға ретінде және қоғам мүшесі ретінде тиесілі, сонымен қатар ерекше белгілері бар - олар тек адамның жеке құқықтары мен бостандықтары болып табылады, оларды шектеуге болмайды, жеке тұлғаның оң дамуына бағдарланады, олардың оң іс-әрекетінің шексіз сипаты бар, халықтың шексіз шеңбері үшін міндетті, конституциялық кепілдік берілген, нақты (нақты) олардың тікелей әрекетімен қамтамасыз етілген абсолюттілік, сондай-ақ оларды қорғау мен қорғаудың конституциялық-құқықтық механизмінің болуы. Бұл құқықтар мен бостандықтар абсолютті болып табылады. Олар жеке тұлғаның құқықтық мәртебесінде шешуші рөл атқарады.

Адамның және азаматтың абсолютті құқықтары мен бостандықтары табиғи құқық дамуының жаңа кезеңі, табиғи құқықтан бастау алып қана қоймай, позитивті құқықты да қарастыратын категория.

Жалпы және арнайы белгілеріне сүйене отырып, адам мен азаматтың абсолютті құқықтары мен бостандықтары жеке адамның оң әлеуетін жүзеге асыру үшін қажетті, шектеуге болмайтын, басқа құқықтар мен бостандықтарға шексіз оң әсер ететін жеке құқықтары мен бостандықтары ретінде айқындалады. , конституциялық-құқықтық механизмнің, оның ішінде мемлекеттік және мемлекеттік емес органдар мен ұйымдардың көмегімен қорғалатын және қорғалатын олардың тікелей әсерін қамтамасыз ететіндей заңнамалық шоғырландыру қажеттілігіне ұмтылу, тиісті құқықтық құралдарды пайдалана отырып, жеке тұлғалардың қызметі.

Қазіргі кезеңде адам мен азаматтың абсолютті құқықтары мен бостандықтары түсінігі қалыптасуды жалғастыруда. Ол абсолютті құқықтар мен бостандықтарды міндетті түрде бекітуге бағытталғанымен сипатталады, олар тікелей әрекет етуді және кез келген жағдайда шектеудің мүмкін еместігін қамтамасыз ететін конституциялық нормалар. Конституциялық құқықтар мен бостандықтардың ішінде Қазақстан Конституциясының 56-бабының 3-бөлігінде көзделген құқықтар мен бостандықтардың кейбір жеке құқықтары мен

бостандықтары абсолютті сипаттағы белгілерге ие [9]. Алайда адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарының абсолюттілігін анықтауға деген көзқарас олардың заңды түрде шектелуіне тыйым салу позициясынан ғана емес, сонымен бірге олардың бар екендігін мойындау арқылы қол жеткізілетін оларды шектеудің абсолютті мүмкін еместігі позициясынан да көрінеді. конституциялық кепілдік және оларды қорғау мен қорғаудың конституциялық-құқықтық механизмін құру. Ішкі істер органдарының қызметкерлері ең алдымен қоғам мүшесі болғандықтан, бүкіл адамға тән құқықтар мен бостандықтарға олар да ие. Ішкі істер органдарының қызметкерлерінің құқықтары мен бостандықтары ұғымының құқықтық табиғатын зерделей отырып, оған мынадай авторлық анықтама ұсынамыз: «Ішкі істер органдары қызметкерлерінің абсолютті құқықтары мен бостандықтары – адамның өзінің оң мүмкіндіктерін жүзеге асыруы үшін қажетті жеке табиғи құқықтары мен бостандықтары және олар шектелмеуі тиіс».

Экономика саласына, ұйымның құқықтық нысанына және ол жүріп жатқан қоғамның әлеуметтік-экономикалық қатынастарына қарамастан кез келген ұжымдық еңбектің тиімді жұмыс істеуінің шарты еңбек тәртібі болып табылады. Тәртіп-бұл үлкен жұмысшылар ұжымының да, жеке тұлғаның да еңбек өнімділігінің маңызды шарты. Сондықтан еңбек тәртібін қамтамасыз ету әдістерін нақты білу қажет. Олардың бірі, сендірумен қатар, тәртіптік жауапкершілікті де қамтитын мәжбүрлеу әдісі болып табылады.

Тәртіптік жауапкершілік - заңды жауапкершіліктің кең таралған түрлерінің бірі. Бірақ осы жауапкершілік саласындағы құқықтық саясатты іске асыру кезінде келесі проблемалар туындайды, оларға заңгерлер де, заң шығарушылар да назар аударуы керек.

Заң шығарушы тәртіптік жауапкершілікке заңды анықтама бермейді. Әр түрлі авторлар бұл анықтаманы әр түрлі түсіндіреді. Бұл бірінші мәселе. Қазақстан Республикасының Еңбек кодексіне өзгеріс енгізіп, тәртіптік жауапкершілікке заңды анықтама беру керек деп санаймыз, ол қызметкер өзінің еңбек міндеттерін кінәлі, құқыққа қайшы орындамағаны немесе тиісінше орындамағаны үшін еңбек құқығы нормаларында көзделген қолайсыз салдарға ұшырауға міндетті болатын заңдық жауапкершіліктің ерекше түрі болып көрінеді.

Заңды жауапкершіліктің басқа түрлерінен (қылмыстық, әкімшілік, азаматтық-құқықтық) айырмашылығы, тек қызметкер ғана тартылады. Азаматтық - құқықтық шарттар бойынша жұмыс істейтін адамдар тәртіптік жауапкершілікке тартыла алмайды.

Екінші мәселе - жұмыс беруші тәртіптік жаза қолдану кезінде сүйенуі керек, тәртіптік теріс қылықтың ауырлық критерийлері әзірленбеген.

ҚР ЕК-нің 72-бабында және «Құқық қорғау қызметі туралы» 2011 жылғы 6 қаңтардағы № 380-IV Қазақстан Республикасы Заңының 7-тарауында тәртіптік жаза қолдану кезінде жасалған теріс қылықтың ауырлығы және ол жасалған мән-жайлар ескерілуі тиіс делінген. Бұл ретте, бірде-бір Нормативтік құқықтық актіде тәртіптік теріс қылықтың ауырлығын айқындау критерийі болып табылатын түсіндірме жоқ. ЕК-нің 72-бабын толықтырып, құқық қорғау қызметі туралы заңда осындай өлшемдерді әзірлеу керек деп санаймыз. Сонымен қатар, тәртіптік теріс қылық жасаудың дәлелді себебі неде екенін атап өткен жөн.

Ғылыми әдебиеттегі тәртіптік жауапкершілік әр түрлі түсініледі. Кейбір ғалымдар тәртіптік жауапкершілік – бұл кінәліге тәртіптік ықпал ету шараларын қолдану (қолдану) десе [4], басқалары тәртіптік жауапкершілік деп түсінеді. олардың әрекеттері үшін жауап беру және сол үшін белгілі бір шектеулерге ұшырау міндеті дейді [5].

Біздің ойымызша, тәртіптік жауапкершіліктің мәнін анықтаған кезде шектен шығудан аулақ болу керек. Тәртіптік жауапкершілік жиынтықта жаза ретінде, яғни тиісті жазаны қолдану фактісі ретінде және одан кейінгі белгілі бір құқықтық жағдай ретінде қарастырылуы керек. Қазақстандағы құқық қорғау органдары қызметкерлерінің тәртіптік жауапкершілігімен байланысты проблемалардың бірі кәсіби стандарттардың бұзылуының не екенін анықтау үшін нақты және нақты өлшемдердің болмауы болып табылады. Бұл қызметкерлерге ерікті түрде тәртіптік жаза қолданылып жаза қолданудың иерархиясын сақтамау фактілеріне әкелуі мүмкін, бұл құқық қорғау органдарының қызметкерлерінің құқықтарының бұзылуын және олардың әділдік қағидатына тарапынан сенімсіздіктуғызуы мүмкін. Бұл мәселені шешу үшін кәсіби стандарттардың бұзылуын білдіретін мінез-құлық пен іс-әрекеттің түрлерін анықтайтын нақты нұсқауларды әзірлеу және енгізу қажет.

Құқықтық әдебиетте құқықтық жауапкершілік принциптері ұғымдары туралы консенсус жоқ. Тәртіптік жауапкершілік мәселесін қарастыра отырып, тәртіптік жауапкершілік қағидаттарының жүйесін қарастыру керек. Тәртіптік жауапкершілікке қатысты екі принциптер тобын жатқызуға болады:

- құқықтық жауапкершіліктің жалпы құқықтық принциптері;
- мазмұны жауапкершіліктің осы түрінің ерекшелігіне байланысты болатын арнайы принциптер. Құқықтық жауапкершіліктің жалпы құқықтық қағидаттарына мынадай қағидаттар жатады: заңдылық, әділдік, бұлтартпаушылық, орындылық және уақытында қолдану [6].

Ішкі істер органдары қызметкерлерінің тәртіптік жауапкершілік институты қоғамдық құқық саласына көбірек жататындығына ерекше назар аударған жөн. Ішкі істер органдары қызметкерлерінің тәртіптік жауапкершілік институты жеке құқық емес, жария құқық саласында. Демек, ішкі істер органдарының қызметкерлерін тәртіптік жауапкершілікке тарту кезінде кінәсіздік презумпциясы қолданылуы керек.

Тәртіптік жауапкершілік жүктелген кезде полиция қызметкерлерінің құқықтары мен бостандықтарын сақтау полиция қызметінде заңдылық пен әділеттілікті қамтамасыз етудің маңызды аспектісі екенін атап өтті. Бұл ретте қоғамның мүдделерін де, полиция қызметкерлерінің құқықтары мен бостандықтарын да ескеріп, қолданыстағы заңнама шеңберінде осы мүдделерді іске асырудың ең жақсы жолдарын іздеу қажет.

Құқық қорғау органдары қызметкерлерінің тәртіптік жауапкершілігі құқық қорғау органдарында кәсіпқойлық пен адалдықты сақтаудың маңызды аспектісі болып табылады. Алайда, Қазақстан кәсіптік стандарттардың бұзылуын айқындау үшін нақты және нақты өлшемшарттардың болмауына, тәртіптік процесте ашықтық пен есептіліктің болмауына және тәртіптік санкциялардың дәйексіз қолданылуына байланысты проблемаларға тап болады. Осы проблемаларды шешу

үшін Қазақстан Республикасында тәртіптік жауапкершілікке қатысты нақты және дәйекті басшылық қағидаттар енгізілуі және тәртіптік процесте ашықтық пен есептілікті қамтамасыз етуі тиіс.

Азаматтардың құқықтары қандай да бір тәсілмен кемсітілетін жағдайда, мемлекет оны қорғауға кепілдік беруге міндетті. Сот қорғауының кепілдігі, бұл құқықты өзге де заңнамалық актілерде бекіту және ол қорғауды жалпы қамтамасыз етеді.

Республикада адам, оның құқықтары мен бостандықтары жоғары құндылық болып табылатын құқықтық мемлекет құру міндеті, бүкіл құқықтық жүйені, оның ішінде құқық қорғау және сот органдарының қызметін реформалау қажеттілігін негіздей түседі.

Бұл міндеттерді шешу қолданыстағы заңнама нормативінің сапалы мазмұнымен және құқықтық қатынастардың ашықтығымен тікелей байланысты. Қазақстан Республикасы Президентінің 2002 жылғы 20 қыркүйектегі №949 Жарлығымен мақұлданған Қазақстан Республикасының құқықтық саясат тұжырымдамасы құқықтық реттеудегі оқулықтарды толықтыру және оны қоғамдық өмірдің аса маңызды салаларында тереңдету арқылы қолданыстағы заңнама нормаларын одан әрі жетілдіру қажеттігін көрсетті. Сонымен қатар, заң шығарушының алдында сілтемелік нормалардың санын батыл азайту және заңдарды оңтайлы нақтылау талабы белгіленген [5].

Мемлекеттік басқаруда, оның ішінде азаматтардың құқықтарын, бостандықтарын мен мүдделерін қамтамасыз етуге бағытталған құқық қорғау қызметінде жүргізіліп жатқан реформалар, мысалы, учаскелік полиция инспекторларының позициясын нығайту және жақсарту, қайталанатын функциялары бар полиция бөлімшелерін оңтайландыру, ЖПҚ құру, барлық жерде консьерж қызметін енгізу, полицияның базалық органдары мен бөлімшелерін ұйымдастыру және т.б. – осының барлығы қазіргі уақытта біздің қоғамымыз үшін қажет, мемлекеттің болашақ дамуына негіз болып табылады.

Қоғамдық тәртіп пен қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге бағытталған полицияның әкімшілік қызметінің мазмұны осы қызмет барысында қалыптасқан әкімшілік құқықтық қатынастар болып табылады. Тиісінше мемлекеттік басқару негізінен билікпен және міндеттілікпен сипатталатын әкімшілік құқықтық қатынастар арқылы жүзеге асырылады. Осыған байланысты аталған қарым-қатынастарға талдау жасау әкімшілік қызметтің және ІО жүзеге асыратын басқару процестерінің мәніне тереңдеудің негізгі шарты болып келеді.

Әкімшіліктанушы ғалымдардың әкімшілік құқықтық қатынас ұғымына және оның белгілеріне бірыңғай көзқарас қалыптастырғанын ескере отырып, біз өз міндетімізді құқықтық қатынас ұғымы жөніндегі қазіргі көзқарасты негіздеу, қосымша дәлелдермен бекіту, зерттелетін қарым-қатынас белгілері мен элементтерінің сипаттамасын нақтылаудан көреміз.

Кез келген құқықтық қатынастар, соның ішінде әкімшілік қатынастар да заң әдебиетінде қоғамдық қатынастар ретінде анықталады, бірақ қандай да бір құқық нормаларымен реттелген.

Аталған қатынастардың бөлігі құқықтық қатынас ретінде пайда болады және қолданылады. Бұл құқықтық қатынастар олардың қатысушыларының

ерекше жай-күйін – құқықтар және міндеттермен байланыстылық жағдайын туындатады, оның шеңберінде қоғам мен олардың білім беру жеке тұлғалары өз мүдделерін өркениетті және ақылға қонымды ұштастырады. Сонымен қатар қоғамдық қатынас заң нысанын қабылдайды, сол арқылы оның мазмұны нақтылана түседі, өйткені оның тараптарының құқықтары мен міндеттері түрінде, олардың өзара байланысында әрекет етеді.

Әкімшілікқұқықтық қатынастар мәселелерін теориялық дәстүрлі түрде қиындықтар туғызады, өйткені бұл институт барлық (күрделі емес) әкімшілік құқық институттарымен байланысты. Әкімшілікқұқықтық қатынастардың мәні материалдық, сондай-ақ процессуалдық әкімшілікқұқықтық нормалардың, яғни басқару процесі мен әкімшілік жүргізу қызметінің басты сипаттарын негіздеуге тиісті.

Азамат – әкімшілікқұқықтық қатынастардың басты қатысушыларының бірі, әкімшілік құқықтың маңызды субъектісі, ол басқару органдарының (лауазымды адамдардың) заңсыз іс-әрекеттері жағдайында бұзылған құқықтары мен бостандықтарын қорғау үшін азаматқа барынша құқықтық мүмкіндіктер беруге тиіс.

Өткен ғасырдың 20-шы жылдары жасалған тұжырымдамалардың біріне сәйкес, әкімшілікқұқықтық қатынастарға келесі белгілер тән:

1. мемлекеттік басқару процесінде туындайды;
2. міндетті субъект ретінде мемлекеттік басқару органы болады (біздің бүгінде айтып жүргеніміздей, атқарушы билік органы);
3. билік-бағыну қатынастары болып табылады және тараптардың заңды теңсіздігімен сипатталады. Бұл тұжырымдаманың өкілдері көптеген ғалымдар болды [7, 30-б.].

Әкімшілікқұқықтық қатынастардың басқа тұжырымдамасы да бірнеше тармақтардан тұрады:

- 1) мемлекеттік басқару саласында пайда болады;
- 2) барлық әкімшілік құқық субъектілері арасында олардың кез келген үйлесімінде орын алуы мүмкін;
- 3) қатысушылардың құқықтары мен міндеттерінің арақатынасы бойынша екі топқа бөлінеді: билік-бағыну қатынастары және тең құқылық қатынастары [8, 18-31-б.].

Әкімшілікқұқықтық қатынастарды қарастырудағы мұндай тәсіл бүгінгі күнге дейін қолданылып келеді. Әкімшілікқұқықтық қатынастардың мәнін түсінудегі кейбір айырмашылықтарға қарамастан, екі тұжырымдамаға да тән жалпы кемшілікті көрсетуге болады: оларда осы қатынастардың басқаруға қатысты азаматтардың құқықтары мен мүдделерін сотта қорғау кепілдігін белгілеу қажеттігі сияқты аса маңызды белгісі туралы ештеңе айтылмаған.

Әкімшілікқұқықтық қатынастар – бұл басқару саласында қалыптасатын, әкімшілік құқық нормаларымен реттелетін қоғамдық қатынастар. Әкімшілікқұқықтық қатынаста тараптар әкімшілікқұқықтық нормалармен реттелген өзара құқықтар мен міндеттерді жеткізгіштер ретінде әрекет етеді. Әкімшілікқұқықтық қатынастардың құрылымына субъектілер, құқықтық қатынастар объектілері және оның нормативтік мазмұны кіреді [9, 21-23б.].

Сондықтан да әкімшілік құқықтық қатынастар мәселелеріне, тек құқық теориясында ғана емес, сонымен қатар салалық заң ғылымдарын, атап айтқанда әкімшілік құқықты зерделеу кезінде деерекше көңіл бөлінеді.

Қазіргі заманғалымдары құқықтық қатынастарды «құқықпен реттелген қоғамдық қатынас»ретінде [10, 465-б.] немесе «құқықпен реттелген және қатысушылары заң құқықтары мен міндеттерін бір-бірінеөзара байланыстыратын тасымалдаушы ретінде әрекет ететін мемлекеттің қорғауындағы қоғамдық қатынас ретінде» белгілейді [11, 393-б.].

Құқықтық қатынастар мәселелерін зерттеушілердің барлығының пікірі бір жерден шығады: құқықтық қатынас – қоғамдық қатынастардың ерекше түрі, олардың ішінде құқықпен реттелген. Құқықтық қатынастардың мәнін ғалымдар, ол құқықтық реттеу процесінде белгілі бір рөл атқарады деп қарайды – құқықтық реттеу арқылы құқық нормасы іс жүзінде қоғамдық қатынастарды реттейді [12, 336-б.].

Кез келген әкімшілік құқықтық қатынастар, кез келген басқа қоғамдық байланыс сияқты, біртегіздік құбылыс болып табылмайтындығына және ұзақ уақыт бойы өтетіндігіне күмән келтірмейді. Мысалы, жол-көлік оқиғасы болған жағдайда оның қатысушылары, сондай-ақ ішкі істер органдары (полиция) белгілі бір құқықтар мен міндеттер берілген қатысушылар түрінде әкімшілік заңнама саласына еріксіз кіреді.

Олардың мінез-құлқы ретке келтіріліп, мәртебелері анықталып, мемлекеттік басқару және мүдделер қақтығысын тікелей шешу арқылы жүргізілетін іс жүргізу тетіктері іске қосылады.

Алайда, элементтердің қарапайым жиынтығы ретінде әкімшілік құқықтық қатынастарды белгілі бір статсикалық жүйе ретінде дәстүрлі түсіну басқа жүйелермен (олардың элементтерімен) өзара іс-қимылда құқықтық қатынастардың динамикасын бақылауға мүмкіндік бермейді. Сондықтан да

«құқықтық қатынастарды қосымша түсіну бағытындағы алғашқы қадам... жалпы абстракция шеңберінде қалдыруға болмайтын мән-жайларды анықтау болып табылады: құқық нормалары қоғамдық қатынастарды реттейді,мұндай реттеудің нәтижесі құқықтық қатынастар болып табылады.Бұл абстракттілі формулада құқықтық реттеудің жасырын аралық кезеңдері мен буындары, өте маңызды және құқықтық қатынастардың генезисін түсіну үшін пайда болады» [13, 521-б.].

Сонымен қатар әкімшілік құқықтық қатынастар – мінез-құлқық моделі емес. Модель құқық нормасын білдіреді (құқықтық нормалардың жиынтығында көзделген құқықтық қатынастардың үлгілік құрылымы), ал құқықтық қатынастар – бұл жобаланатын және одан кейін нормативтік модель көшірілетін нақты қатысушылармен әрдайым тірі байланыс.

Осыған байланысты іс-әрекеттер құқықтық қатынастардың нақты моделін толықтырып, формальды мүмкіндікті шындыққа айналдырады деп айтуға болады. Бірақ тек сонда ғана құқықтық қатынастардың үлгілік құрылымы оны тиімді реттеуді қамтамасыз етеді, оған қатысты қатысушы адамдар мен органдар өз мінез-құлқын заңда ұсынылған (және демек, потенцияда болуы мүмкін) нұсқалардың бірі ретінде қандай да бір нормативтікқұқықтық модель шеңберінде

құрады. Қатысушылардың нақты мінез-құлқының ауытқуы кезінде, яғни заңда көзделген сапалы-сандық сипаттамалар емес іс-әрекеттерді жасаған кезде құқықтық қатынастар құқықтық қатынас болуын тоқтатпайды, алайда оның дамуы тараптардың тиісті емес мінез-құлқынан туындаған, онымен байланысты өзге құқықтық қатынастардың болуымен күрделене түседі. Осылайша, әкімшілік құқықтық қатынас тек заңды тәртіптегі фактілердің ғана емес, нақты (мазмұнды) фактілердің нәтижесі де болып табылады.

Құқықтық қатынастар қоғамдық қатынастардың барлық жүйесінің қажетті құрамдас бөлігі бола отырып, әлеуметтік реттеу механизмінде маңызды орын алады. Олар заң нормаларымен реттелетін «нақты» немесе «іс жүзінде» қоғамдық қатынастармен белгілі бір өзара байланыста болады. Құқықтық реттеу процесінде құқықтық қатынастар, нақты қарым-қатынас түрлі әлеуметтік құбылыстар болып табылады. Егер құқықтық қатынас құқықтық реттеу тетігінің элементі немесе құқықтық ықпал ету құралы болып табылса, онда іс жүзіндегі қатынас құқықтық норма әсер ететін реттеу мәнін құрайды. Мұндай шектеу қоғамдық қатынастарға құқықтық ықпал етудің негізгі кезеңдерін нақтылауға, әлеуметтік құбылыстардың бір тобын реттеу мәніне, ал екіншісін реттеу құралдарына, оның тетігіне көрнекі және нақты жатқызуға мүмкіндік береді. Алайда құқықтық қатынастар мен нақты қарым-қатынастың осы ара жігін ажырату туралы тек құқықтық реттеудің мәні мен тетігін зерттеу тұрғысынан ғана айтуға болады. Шындығында құқықтық және нақты қатынастар арасында осындай үлкен айырмашылық жоқ. Нақты өмірде олар бір-бірімен тығыз байланысты және көптеген жағдайларда бір-бірінен ажыратылмайды.

Осылайша, әкімшілік құқықтық қатынастар – бұл құқық нормаларымен реттеле отырып, нақты қарым-қатынасқа ие болатын нысан немесе түр ретіндегі өзгеше бір нәрсе емес. Құқық нормаларымен реттелген нақты өмірлік қатынастар нақты (материалдық) мазмұнның және заңдық нысанның органикалық бірлігі болып табылады.

Нақты мінез-құлықтан басқа, әкімшілік құқықтық қатынастарға қатысушылар субъектілердің құқықтық қатынастарының тараптары ретінде өзара іс-қимылын құқықтық реттеу құралы ретінде әрекет ете отырып, олардың ықтимал, күтілетін мінез-құлқын да біледі, оның шарттары құқықтық қатынастардың мазмұны түрінде тұжырымдалған. Осыдан келіп, мынадай сұрақтар туындайды: іс жүзіндегі (нақты) мінез-құлық және тараптардың заңмен тұжырымдалған олардың заңды құқықтары мен міндеттері қалай өзара іс-қимыл жасайды? Олардың өзара әрекеттесуі қандай компоненттер арқылы жүреді? Аталған құбылыстардың қайсысының әкімшілік құқықтық қатынастардың мазмұнына қатынасы үлкен, олардың қайсысы арқылы ол қоғамдық емес, құқықтық мәнде көрінеді? Сұрақтар көңілді көншітпейді, әсіресе нақты мінез-құлық – бұл құқықтық қатынастарға қатысушылардың құқықтарын жүзеге асыруын және құқықтық міндеттерді орындауын ескерсек. Ал әкімшілік құқықтық қатынастар – бұл субъективті заң құқықтары әкімшілік заңнама мақсатында да, жеке де белгіленетін және жүзеге асырылатын механизм. Егер нақты мінез-құлық күтілетін мінез-құлықтан ауытқымаған жағдайда, бұл жай ғана қоғамдық емес, бірақ құқықтық қарым-қатынасты тоқтатуға әкеледі; егер

ауытқымаса – трансформацияға әкеледі – қорғау қатынасы. Әкімшілік құқыққатынастары субъектілерінің құқықтары мен міндеттерінің жиынтығы әкімшілік құқықтық қатынастардың элементі ретінде оның мазмұны болып табылады. Бұл кез келген құқықтық қатынас оның қатысушыларының құқықтық байланысы болып табылатындығы себепті орын алады.

Дегенмен, басқа да пікірлер айтылады. Ю.И. Гревцовтың көзқарасына сәйкес, «құқықтық қатынастардың мазмұнын заң құқықтары мен міндеттеріне қисындастыруға болмайды, сол сияқты заңдық мәні жоқ кез келген іс-әрекетті қисындастыруға, құқықтық қатынастардың заңдық ерекшелігін элиминациялауға болмайды» [14, 80-б.].

Құқықтанушы ғалым құқықтық қатынастардың тікелей мазмұны оның қатысушыларының өзара іс-қимылы болады деп санайды, «бірақ кез келген емес, тек объективті құқық нормаларымен белгіленген белгілі бір нысанда өтетін». Бірақ бұл жағдайда нормамен белгіленген өзара іс-қимыл құқықтық қатынастар шеңберінде өтетін құқықтар мен міндеттердің өзара іс-қимылы ретінде өзгеше нәрсе емес екені назарлан тыс қалады. Демек, барлығы тағы да құқықтар мен міндеттер жиынтығына қисындастырылады, бірақ тек өзара іс-қимылда, бұл, шамасы, заңдық мәнді іс-әрекеттерді жасау арқылы жүзеге асыру (орындау) процесін білдіреді. Сонымен, құқықтық қатынастардың мазмұны ретінде құқықтық қатынастардың өзі саналады: оның қатысушыларының құқықтық өзара қарым-қатынасы болмаса, сонда ол не болып табылады?

Құқықтық қатынастарды реттеу құралы деп тану бойынша әдебиетте келтірілген дәлелдер мен пікірлер, сыни ескертулер, құқықтық қатынастарды құқық нормаларымен реттелген қоғамдық қатынас ретінде қарайтын авторлардың көзқарасы одан әрі дәлелдене түседі деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Бұл әкімшілік құқықтық қатынас ұғымының қалыптасуына да әсер етті.

Зерттеушілер арасындағы бірыңғай пікір әкімшілік құқықтық қатынастардың еріктік ерекшеліктері мәселесі бойынша да тұжырымдалған. Әкімшілік құқықтық қатынастардың еріктік сипаты, оларда бүкіл халықтың мүдделеріне сәйкес келетін мемлекеттік, жалпы халықтық ерік анықталғанын білдіреді. Екінші жағынан, ол құқықтық қатынастарға қатысушылардың өз еркін білдіруінен, олардың өз іс-әрекеттерін, әкімшілік құқық нормаларының нұсқамаларына сәйкес іс-әрекеттерін жүзеге асыруға талпынысынан көрінеді. Пікірталасқа қатысушылардың ешқайсысы құқықтық қатынастардың әкімшілік құқық нормасымен байланысын және олардың өзара құқықтар мен міндеттер берілген екі және одан да көп субъектілер арасында туындауы мүмкін екендігін жоққа шығармайды. Құқықтар мен міндеттерді іске асыруға, оларды өз еркімен орындамаған, мемлекеттің мәжбүрлеу күшімен орындатқан жағдайда кепілдік беріледі.

Қазіргі уақытта біз әкімшілік құқықтық қатынастардың келесі белгілерін тұжырымдадық:

- қоғамдық қатынастардың құқық нормаларымен, оларды реттеушілермен тығыз байланысы;
- көрсетілген қатынастардың идеологиялық сипаты;

- құқықтық қатынастардың мазмұнында қатысушылардың құқықтары мен міндеттерінің болуы;
- құқықтық қатынас – бұлоған қарай бейімделетін және одан кейін нормативтік модель көшірілетін нақты қатысушылармен әрдайым тірі байланыс;
- іс-әрекеттер формальды мүмкіндікті шындыққа айналдырып, құқықтық қатынастардың нақты моделін толтырады;
- құқықтық қатынас мазмұнының бір элементі ретінде әкімшілік құқықтық қатынастарға қатысушылардың әлеуеттегі нақты мінез-құлқын тану қажет.

Әкімшілік құқықтық қатынастардағы жоғарыда аталған белгілерді анықтау оларды одан әрі әзірлеудің, тек оларға тән белгілер мен ерекшеліктерді анықтаудың берік негізі болып табылды. Заң әдебиетінде қазіргі уақытта әкімшілік құқықтық қатынастардың белгілері егжей-тегжейлі анықталып, оларға сипаттама берілген. Әкімшілік құқықтық қатынастардың негізгі ерекшеліктері, олардың анықтамасында көрініс тапты. Құқықтанушылар арасында әкімшілік құқықтық қатынастар ұғымын тұжырымдауға қатысты бірыңғай пікір қалыптасты.

Әкімшілік құқықтық қатынастар субъектілері өзара байланыстырушы құқықтар мен міндеттерде болатын, мемлекеттік басқару органдарының атқарушы-өкімдік қызметті жүзеге асыруы нәтижесінде туындайтын, әкімшілік құқық нормаларымен реттелген қоғамдық қатынастар ретінде анықталады [15-19].

Біз әкімшілік құқықтық қатынастардың құрылымын неғұрлым толық, жан-жақты қарау үшін, Қазақстан Республикасы ішкі істер органдарының (полицияның) әкімшілік қызметі контекстінде құқықтық қатынастардың құрамдас элементтерін неғұрлым ыңғайлы саралауға болады деп санаймыз.

Кез келген материалдық білім беру – заңды орналасқан және өзара байланыстағы элементтерден тұратын біртұтас жүйе болып табылатыны белгілі. Сонымен қатар, әрбір элемент осы білім беруде жоғалмайды, оның сапасымен үйлеспейді, өзінің ерекше сапалық анықтығын сақтайды, бұл ретте белгілі өзгелік пен дербестікке ие болады, бұл оған тұтастай алғанда қатаң белгіленген орын алып, қатаң белгілі бір рөл атқаруға мүмкіндік береді. Осылайша, бүтін, өзінің жиынтық мазмұны бар белгілі бір элементтердің жиынтығынан тұрады. Сонымен қатар тұтастың элементтері бір-бірімен өзара әрекеттестікте болады, оның арқасында соңғысының қасиеттері көрінеді. Бұл ретте әрбір элементтің мазмұны оның сипатты, айырмалық қасиеттеріне ғана емес, сонымен қатар бүтін құрайтын басқа элементтермен байланыстардың белгілі бір жүйесіне де қатысты. Бір сөзбен айтқанда, элементтердің өзара шартты және өзара байланысты орналасуы бүтіннің ішкі құрылымының пайда болуын анықтайды. Демек, кез келген материалдық білім берудің негізгі шарты – құрылым болып табылатынын, онсыз бүтіннің жасалмайтынын атап өткен жөн. Құрылым барлық нақты материалдық құрылымдардың ажырамас атрибуты болып табылады. Әлемде құрылымсыз денелер жоқ. Дәл осы құрылымда, оның орнықтылығын, тұрақтылығын, сапалық айқындылығын қамтамасыз ететін оның байланыстарының реттілігі көрініс табады [20, 196-б.].

Құрылым жөніндегі философиялық жалпы ережелер, біздің ойымызша, құқықтық қатынастарға тікелей қатысы бар, олардың әрқайсысы дербес элементтердің жиынтығынан тұратын белгілі бір ішкі құрылымы бар объективті әлемнің күрделі құбылысын білдіреді. Бұл элементтердің өзара әрекеттесуі жаңа интегративті сапаны – құқықтық қатынастарды тудырады. Бұл сапа оны (құқықтық қатынасты) басқа құбылыстардан ажыратады және оған тұтас айқындық береді. Бір жағынан, құқықтық қатынас құқықтың қоғамдық қатынастарға әсер етуінің ерекше тәсілі ретінде қарастырылады [21, 102-б.].

Бұл жағдайда құқықтық қатынас құқық нормалары негізінде туындайтын адамдардың жеке мінез-құлқының моделін білдіреді. Мұндай тәсілде құқықтық қатынастардың құрылымын субъективті құқықтар мен заңды міндеттер құрайды. Сонымен бірге құқық субъектілері мен объект құқықтық қатынастар шеңберінен тыс шығарылады.

Екінші жағынан, құқықтық қатынастар қоғамдық қарым-қатынас құқығымен реттелген ретінде қарастырылады. Р.О. Халфина құқықтық қатынастардың құрылымын, «талдау үшін құрылым ұғымын элементтердің тұтас шеңбердегі қарым-қатынас жүйесі ретіндегі байланыс тәсілі ретінде анықтау барынша жемісті деп санай» келе, оның құқықтық нысаны мен материалдық мазмұнының тұтастығы ретінде қарастырады [22, 203-204 б.].

Философиямен алға қойылған өзінің көзқарасын «мүмкіндіктер мен шындық категориясының құрылым мен элементтер категорияларымен өзара байланысы мәселесін» негіздеу үшін Р.О. Халфина құқықтық қатынастар құрылымының құрамына субъективті құқықтар мен міндеттермен жанама түрде әлеуметтік байланыс орнатуды ғана емес, сонымен қатар субъектілердің, тұтастай алғанда субъектілердің өздерінің нақты мінез-құлқының актілерін де кіргізеді. Ол құқықтық қатынастардың құрылымын норманың құрылымымен байланыстырады, бірақ олардың маңызды айырмашылықтарын норманың абстрактілі сипаты қарым-қатынасқа қатысушылардың нақты, «нақты анықталған» құқықтары мен міндеттеріне, сол арқылы әрекет ету мүмкіндігі ретінде «бірінші тәртіпке» мүмкіндік туғызатынын көреді. Ол бұл шындық деп санайды, «бірақ шындық, ерекше түрдегі шындық», өйткені «қатысушылардың құқықтары мен міндеттерінің жиынтығында мінез-құлық моделі қалай анықталса да, бұл шындық емес, әлі де мүмкіншілік» [22, 209-б.].

Құқықтық қатынастардың құрылымын одан әрі қарастыра отырып, Р.О. Халфина, құқықтық қатынастар «таза» құқықтық байланыстар түрінде өмір сүре алмайды, әрдайым материалдық мазмұнмен толықтырылады, сонда

«құқықтық қатынастар құрылымында жаңа элементтер – нақты мінез-құлық актілері пайда болады» деп есептейді. Ол құрылымды зерттеуде құқықтық қатынастарға қатысушылардың құқықтық мәртебесін, олардың құқықтары мен міндеттерінің өзара байланысын, сондай-ақ қатысушылардың құқықтары мен міндеттеріне қатысты нақты мінез-құлық қарастыру қажет деген қорытынды жасайды. Сонымен қатар, ол «тек құқықтық байланыс, ал нақты қатынастар кейінірек пайда болатын» құқықтық қатынастардың болуына жол береді [22, 210-б.].

Өзара іс-қимылы тік және көлденең жүзеге асырылатын әкімшілік құқықтық қатынастарға қатысушыларды қарастырайық [23, 33-36 б.].

Тік құқықтық қатынастар құқықтық қатынастардың басқа қатысушысына қатысты билік өкілеттігі бар құқықтық қатынастар субъектілерінің бірінің болуымен сипатталады (мысалы, басқа субъект үшін міндетті әкімшілік актіні шығару жөніндегі, тәртіптік ықпал ету немесе әкімшілік мәжбүрлеу шараларын қолдану жөніндегі өкілеттіктер).

Көлденең әкімшілік құқықтық қатынастар бірдей ұйымдық-құқықтық деңгейде болатын және қандай да бір саладағы құзыреттер мен өкілеттіктердің бірдей ауқымына ие болатын субъектілер болып табылады; бұл субъектілер бір-біріне тікелей бағынбайды, ал басқарушылық мәселені шешу мақсатында салыстырмалы теңдік қатынасына енеді (мысалы, басқару субъектілерінің әкімшілік шарт жасауы; бірнеше мемлекеттік органдардың арнайы бағдарламаны бірлесіп әзірлеуі). Егер көлденең құқықтық қатынастар субъектілерінің бірі азамат болса, онда екіншісі, әдетте, осындай құқықтық қатынастар шеңберінде өзінің субъективті құқықтарын іске асырады. Бұл жағдайда мемлекеттік және жергілікті атқарушы органдар азаматтардың конституциялық құқықтарын тануға, оларды сақтауға және қажет болған жағдайда оларды тиімді қорғауға міндетті [24-45].

Заң әдебиетінде ішкі-аппараттық (ұйымшылдық) құқықтық қатынастар, яғни жария басқаруды ұйымдастыру және жұмыс істеу процесінде, басқаша айтқанда, басқару органдарының жүйесін құру, олардың құрылымдық орналасуы, мемлекеттік қызметке кіру және оны өткеру кезінде қалыптасатын қатынастар ерекше бөліп көрсетіледі. Аталған қатынастар көбінесе басқарудың ұйымдастырушылық бастауларын сипаттайды. Сонымен бірге функционалдық ішкі ұйымдастыру құқықтық қатынастар да бар, яғни басқару субъектілері мен азаматтардың құқықтық мәртебесі іске асырылатын қатынастар: азаматтардың құқықтары мен бостандықтары, лауазымды тұлғалардың өкілеттіктері мен басқару органдарының құзыреті жүзеге асырылады, құқық субъектілерінің міндеттері белгіленеді, жария басқару саласындағы құқықтық нормаларды бұзатын тұлғалар жауапкершілікке тартылады.

Әкімшілік құқықтық қатынастарға қатысушыларды екі түрге бөлуге болады: жеке тұлғалар мен ұйымдар. Біріншісі – елазаматтары, азаматтығы жоқ адамдар және шетел азаматтары. Екіншісі – мемлекеттік басқару органдары, концерндер, одақтар, қауымдастықтар, сондай-ақ басқа да бірлестіктер, кәсіпорындар, мекемелер мен ұйымдар. Олардың барлығы мемлекеттік басқару саласында адамгершілік пен міндеттерге ие және жалпы, сондай-ақ арнайы құқық субъектілігімен қатар әкімшілік құқықтық қатынастарға қатысушы болу қабілетіне ие.

Мәселен, Г.И. Петров әкімшілік құқықтық қатынастарға мемлекеттік басқару органының қатысуы міндетті емес деп санайды. Әкімшілік құқықтық қатынастар мемлекеттік басқару органдары арасында да, қоғамдық ұйымдар мен азаматтар арасында да туындауы мүмкін. Ю.М. Козлов, қарсылық білдіре отырып, екі азамат арасында, яғни басқару субъектісіз, басқару қарым-қатынастарының пайда болуы мүмкін емес екенін айтады. Ол әкімшілік құқықтық қатынастар үшін

ерекше басқарушылық қатынастар ретінде міндетті қатысушы – мемлекеттік басқару органы тән деп санайды [25, 62-б.].

Әкімшілік құқықтық қатынастар екі кіші жүйеден – басқарушыдан (субъектіден) және басқарылушыдан (объектіден) тұратын мемлекеттік басқару тетігінің көрінісі болып табылады, олардың арасында өзара іс-қимыл жүргізіледі, оның нәтижесінде реттеу әсері болады. Тиісті ықпал етуге адамдардың әрекеттері ғана емес, ең алдымен олар қатысатын қатынастар жатады. Бұл, әрине, қоғамдық өмірдің кез келген саласында ең бастысы – олардың жеке және бірлескен қоғамдық мүдделерін жүзеге асыруға бағытталған ұйымдастырылған өзара іс-қимыл. Екінші жағынан, қоғамдық өмірдің кез келген саласы – бұл адамдар арасындағы нақты байланыс. Сондай-ақ, олар бір-бірімен өзара тығыз байланысты болады, қарым-қатынастың қандай да бір тобын таза түрде бөлу әрекеті әрқашан жасанды болып көрінеді [26, 12-б.].

Сонымен қатар, қоғамдық өмірдің қандай да бір құбылысын тану, біз елеулі емес белгілерден абстракттанғанымызда және басты белгілерді бөліп алғанымызда ғана мүмкін болады. Аталған ерекшелікті растау үшін, ең алдымен, олардың субъектілері мен объектілерінің, басқарушылар мен басқарылушылардың арақатынасы анықталады.

Демек, әкімшілік құқықтық қатынастар қоғамдық байланыстардың ерекше нұсқасы болып табылады, оның шеңберінде бір тарап басқару функциялары мен билік өкілеттіктерін таратушы ретінде әрекет етеді, ал екіншісі, біріншісінің басқарушылық ықпалына тап болады деп айтуға болады. Бұл Ю.М. Козлов қатысушылардың әкімшілік құқықтық қатынастардың тараптарын қандай үйлесімде құратынын нақты айқындап бергенін білдіреді.

Сонымен қатар, басқару үшін ең тән байланыс тік деп аталатынын атап өтуіміз қажет. Бұл салада басқарушылық ықпал етуді тікелей білдірмейтін басқарушылық қатынастар – көлденең қатынастар туындауы мүмкін. Бұл қатынастар тік қатынастармен байланысты, бірақ олар «субъект – объект» түрінің өзара іс-қимылын білдірмейді. Олар басқару процесінде көмекші рөл атқарады және негізгі басқару қатынастарын жүзеге асыру бойынша қажетті жағдайлар жасауға бағытталған [27, 23-б.].

Осылайша, әкімшілік құқықтық қатынастар тараптарының (қатысушыларының) бірі мемлекеттік басқару органы, біздің жағдайда – Қазақстан полициясы болып табылады. Қарастырылып отырған қатынастарда екінші тарап деп, басқару механизмінің жалпы сұлбасына сәйкес, басқару субъектісінің басқарушылық ықпалы бағытталған тарапты таныған жөн. Басқаша айтқанда, басқару объектісі. Жоғарыда айтылғандарды негізге ала отырып, әкімшілік құқықтық қатынастардың екінші жағы (яғни құқықтық қатынастардың объектісі) азаматтар (соның ішінде шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдар), сондай-ақ әртүрлі ұйымдар, кәсіпорындар, мекемелер болып табылуға тиісті.

Осылайша, ішкі істер органдарының (полицияның) әкімшілік құқықтық қатынастарының негізгі қатысушылары, бір жағынан, басқару қызметінің субъектісі – полиция, ал екінші жағынан – осы қатынастарда өз құқықтарын іске асыратын және өздеріне жүктелген міндеттерді орындайтын адамдар мен ұйымдар болып табылады. Сонымен қатар, жоғарыда көрсетілген өзара

корреляциялық құқықтар мен міндеттерді құру, яғни іс жүргізу мәртебелері тұрақты емес екенін атап өту қажет. Оларды іске асыру процесінде белгілі бір құқықтар мен міндеттердің үйлесуі қадағалау-басқару сипатының векторын карама-қарсы жаққа аударуы мүмкін.

Біздің көзқарасымызша, дәл осы әкімшілік құқықтық қатынастардың құрылымы оның субъектілері жағдайының екі жақтылығын көрсетеді: бір жағынан, олар қатынастың жағдайымен байланысты, және олардың байланысы – жүйе ішіндегі тараптардың заңдық теңдігінің жағдайы. Екінші жағынан, олар өзара құқықтық қатынастардың дамуының әрбір сәтінде олардың біреуіне құқық белгілі бір мінез-құлық мүмкіндігі ретінде тиесілі ара қатынаста болады, ал екіншісі мінез-құлық (борыш) қажеттілігін негіздейтін міндет жағдайында болады.

Қоғамдық қатынастарды құқықтық реттеу дегенде, ең алдымен, заңды нормалармен олардың қатысушыларының құқықтары мен міндеттері белгіленетіні түсініледі. Жоғарыда аталғандардан, құқықтық қатынастардың, оның ішінде әкімшілік қатынастардың маңызды құрамдас элементтері құқықтық қатынастар мазмұнының заңды жағын құрайтын субъективті заң құқықтары мен міндеттері болып табылады.

Құқықтық нормаларда құқық күшінің құқықтық қатынастарға көшуі нәтижесінде жасалған құқықтар мен міндеттер, оның элементтеріне айналады және оның арқасында құқықтық қатынастарға қатысушылардың мінез-құлқына нормаларды іске асыру орын алуы мүмкін нақты алғышарттар болып табылады. Демек, субъективті құқықтар мен міндеттер туралы мәселені зерттеудің дербес объектісі ретінде құқықтық қатынастар құрылымының дербес элементтері ретінде арнайы бөлінуі туындайды және ол әбден орынды болып табылады.

Сонымен қатар, құқықтық ғылымда, С.И. Братуське тиесілі, ең ортақ көзқарас басым, ол субъективті құқықты заңмен және сол арқылы міндетті адамдардың тиісті мінез-құлқымен қамтамасыз етілген осы адамның ықтимал мінез-құлқының шарасы ретінде анықтайды [28, 13-б.]. Бұл анықтаманың артықшылығы, оның әмбебаптық сипатында. Қарастырылып отырған құқықтық қатынастарға қатысты субъективті құқық – бұл, бірінші кезекте, әкімшілік құқықтық қатынастарға қатысушы болу құқығы, белгіленген құқықтық нормалар шеңберінде әрекет ету құқығы, осы қатынастардың басқа қатысушыларынан барабар мінез-құлықты талап ету құқығы.

Құқықтық міндет – құқықтық қатынас мазмұнының заңды тарапының екінші құрамдас бөлігі. Оның анықтамасы бойынша әдебиетте айтарлықтай келіспеушіліктер жоқ. Заң міндеті құқықтық қатынастарға қатысушыға заңмен жүктелген және орындау үшін сөзсіз тиісті мінез-құлық шарасын білдіреді.

Заңды міндеттің мазмұнына ұйғарылған субъективті құқықпен мінез-құлықты ұстанудың сөзсіз талабы енгізіледі. Әдетте, міндетті орындамау мемлекеттік-мәжбүрлеп ықпал етуді қолдану нәтижесінде заңда көзделген белгілі бір құқықтық салдарға әкеп соғады. Демек, заңды міндетке тән сипат санкция – міндет сақталмаған кезде қолданылатын мәжбүрлеу шарасы болып табылады. Құқықтық қатынас құрылымында міндет субъективті құқықты қамтамасыз ету құралы рөлінде болады. Құқықтық міндеттерге қатысты

карастырылатын қатынастар үшін құқықтық қатынастардың мазмұндық бөлігі ретінде әкімшілік құқықтық қатынастарға қатысушылардың осы қоғамдық өмірдің саласы регламенттелетін нормативтік құқықтық актілердің талаптарын мүлтіксіз сақтау міндеті негізгі, айқындаушы міндет болып табылады. Бұл кездейсоқтық емес, бұрын атап өткеніміздей, әкімшілік қызмет белгіленген ережелер мен нормативтердің сақталуын бақылау мен қадағалаудан тұрады.

Жоғарыда аталғандарды негізге ала отырып, құқық болуы мүмкін мінез-құлық шарасы және міндет тиісті мінез-құлық ретінде өзара тығыз қарым-қатынас жасайтыны айқындала түседі. Бұл өзара байланыс құқықтық қатынас мазмұнының заңды жағы деңгейінде ғана көрініп қоймайды. Субъективті құқық және заңдық міндет құқықтық қатынастарға қатысушының іс жүзіндегі мінез-құлқын қамтамасыз етуге, ал кейде қалыптастыруға бағытталған құқықтық құралдардың элементтері болып табылады, оны басқару құқығы бар, ал құқықтық байланысты адам жасауға тиіс, бірақ олардың мазмұнын құрайтын элементтер деңгейінде жасауға тиісті.

Демек, құқықтық қатынастардың бір тарабының кез келген субъективті құқығы екінші тараптың міндетін байланыстырады. Және осындай байланыссыз құқықтық қатынас қоғамдық қатынастардың нақты бір түрі ретінде өмір сүре алмайды.

Полицияның әкімшілік қызметі кезінде туындайтын әкімшілік құқықтық қатынастардың қатысушылары субъективті құқықтарға және заңды міндеттерге ие болады. Олардың ерекшелігі үш негізгі факторға негізделген.

Біріншіден, әкімшілік қызметтің мәні – азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету, олардың өмірі мен денсаулығын қорғау, қоршаған ортаны және қоғамның материалдық ресурстарын сақтау.

Екіншіден, қоғамдық тәртіп пен қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету тәсілі – осы қатынастарға қатысушылардың мүдделерін үйлестіру.

Үшіншіден, мемлекеттік басқарудың осы саласының ерекшелігі – полицияның әкімшілік қызметі барысында туындайтын қоғамдық қатынастарды нақты және жан-жақты реттеу және қорғау.

Осылайша, полицияның әкімшілік қызметіндегі субъективті құқық – бұл осы саладағы құқықтық қатынастарға қатысушылардың мүмкін болатын мінез-құлқының нормаларымен қамтамасыз етілген шара. Өз кезегінде, полицияның әкімшілік қызметіндегі заңды міндет – бұл құқықтық қатынастарға қатысушыларға сол саладағы заңмен жүктелген тиісті тәртіптің талап етілетін шарасы. Олардың рөлі, олар полицияның әкімшілік қызметіне қатысатын адамдардың тобы бекітілетін құқықтық қатынас шеңберінде жеке модель жасайтынында, сондай-ақ оларды өзара байланыстырушы құқықтар мен міндеттердің болуымен сипатталатын бір-біріне қатысты белгілі бір жағдайға қоятындығында болып табылады. Сол арқылы жалпы реттеушілік құқықтық қатынастарды іске асыру қамтамасыз етіледі, сондай-ақ нақты құқықтық қатынастарды жүзеге асырудың алғышарттары жасалады.

Бұл ретте бірінші топтың құқықтары мен міндеттеріне екінші топтың құқықтары мен міндеттері сәйкес келеді, өйткені олар екі жақты байланыстағы

құқықтық қатынастарда болады. Сонымен қатар, Қазақстан Республикасы Конституциясының 12-бабында:

«1. Қазақстан Республикасында Конституцияға сәйкес адам құқықтары мен бостандықтары басты қазына болып танылады және оларға кепілдік беріледі.

2. Адам құқықтары мен бостандықтары әркімге тумысынан жазылған, олар абсолютті деп танылады, олардан ешкім айыра алмайды, заңдар мен өзге де нормативтік құқықтық актілердің мазмұны мен қолданылуы осыған қарай анықталады.

3. Республиканың азаматыөзінің азаматтығына орай құқықтарға ие болып, міндеттер атқарады»[1, 12-бап].

Бұл сөздердің мәнінен, адамның құқықтары мен міндеттері барлық жерде онымен бірге болатынын түсінеміз. Және дәл солар нормативтік құқықтық актілердің мазмұны мен қолданылуын анықтайды.

Сонымен бірге, оларды анықтау кезінде әкімшілік қызмет саласында жалпы, салалық және арнайы құқықтар мен міндеттерді ажырататын фактіні ескеру қажет. Мысалы, Қазақстан Республикасы Конституциясының 15- бабына сәйкес әркімнің өмір сүруге құқығы бар[1, 15-бап]. Бұл құқыққа мемлекеттің өз азаматтарының қауіпсіздігін қолданыстағы заңнамаға, атап айтқанда ҚР ҚК, ҚР ҚПК, ҚР ӘҚБК нормаларына сәйкес қамтамасыз ету міндеті сәйкес келеді.

Салалық құқықтар мен міндеттер, әкімшілік құқық саласында туындайтын және әкімшілік қызметтің барлық қатысушыларына тарайтынымен және олардың мемлекеттік басқаруға тұлғалардың қатысуымен байланысты болуымен сипатталады. Мысалы, полицияның лауазымды адамдарының қоғамдық тәртіп пен қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі заңсыз әрекеттеріне шағым жасау құқығы.

Уәкілетті органның шағымды қарау және ол бойынша шаралар қабылдау міндеті осы құқыққа сәйкес келеді. Өз кезегінде, полицияның әкімшілік қызметі саласындағы құқықтары мен міндеттері мемлекеттік басқарудың арнайы саласындағы әкімшілік құқықтар мен міндеттердің бір бөлігі болып табылады. Бұл құқықтар мен міндеттерді полицияның әкімшілік қызметін реттейтін әкімшілік құқықтық актілерде нақтылайды.

Заң мен сот алдында жұрттың бәрі теңдігі қағидатының болуы Қазақстан Республикасы Конституциясының 14-бабында бекітілген және әкімшілік заңнама шеңберінде сол қағидатты жариялайтын ҚРӘҚБК 9- бабының ережелеріне нақты сәйкес келеді. Осы нормалардың ережелері толық күйінде мынадай редакцияда жазылған: «Заң мен сот алдында жұрттың бәрі тең. Тегіне, әлеуметтік, лауазымдық және мүліктік жағдайына, жынысына, нәсіліне, ұлтына, тіліне, дінге көзқарасына, нанымына, тұрғылықты жеріне байланысты немесе кез келген өзге жағдаяттар бойынша ешкімді ешқандай кемсітуге болмайды» [1, 14-бап].

Қолданыстағы әкімшілік заңнама өзге де түсінік беруге орын қалдырмайтыны белгілі, сонымен қатар, ҚР Конституциялық Кеңесінің қаулыларында түсінік берілген.

Құқықтық теңдік принципін талдай отырып, В.С. Нерсисянц, бұл принцип субъектілер ие болатын нақты субъективті құқықтардың тең еместігін болжайды деп санайды. Құқықтың арқасында айырмашылықтардың бей-берекеттіктері

бірыңғай негіз және жалпы норма бойынша келісілген теңдік пен теңсіздіктің құқықтық тәртібіне өзгереді. Алуан жеке түрлерді формальды түрде тең деп тану – бұл олардың тең құқықтық қабілеттілігін, тиісті игіліктерге, нақты объектілерге қандай да бір құқықтарды алу мүмкіндігін тану, бірақ бұл жеке нақты заттарға, игіліктерге және т.б. алынған құқықтардың теңдігін білдірмейді.

Жалпы алғанда В.С. Нерсесянц «құқықтық теңдік принципі әртүрлі адамдар үшін әртүрлі нәрселерге, заттарға, игіліктерге, заттарға құқық алуға тең формальды жолды білдіреді, барлығын және олардың заттары мен игіліктерін әркімге тең үлестіруді емес» деген деген көзқарасты ұстанады [29, 21-б.].

Полицияның әкімшілік құқықтық қатынастары кез келген қатысушының бастамасы бойынша пайда болуы мүмкін. Бұл ретте басқару субъектілері үшін бұл қатынастарға кіру заңды міндет болып табылады. Осылайша, құқықтарды жүзеге асыру негізінен полицияның міндеті болып саналады.

Осылайша, әкімшілік құқықтық қатынастарға қатысушылардың аталған құқықтары мен міндеттері рөлі құқықтық қатынастар механизмінің жұмыс істеуіне жағдай жасау болып табылатын мінез-құлықтың жеке моделін жасайды. Құқықтық қатынастағы құқықтар мен міндеттер құқықтық қатынастарға қатысушылардың қалай әрекет ете алатыны және қалай әрекет етуі керектігін анықтай отырып, нақты мінез-құлыққа формальды айқындық береді. Осылайша олар оларды өзара белгілі бір жағдайға қояды, бұл полиция қызметі саласындағы субъективті құқықтар мен міндеттерді одан әрі іске асыру үшін маңызға ие. Бұл мағынада құқықпен белгіленген мінез-құлық моделі полицияның әкімшілік қызметі саласындағы әкімшілік құқықтық қатынастарға қатысушылардың, олардың уәждемесіне әсер ететін мінез-құлыққа тікелей әсер етеді.

Зерттеліп жатқан құқықтық қатынастар құрылымының келесі элементі олардың қатысушыларының мінез-құлқы болып табылады. Оның ішінде, әкімшілік құқықтық қатынастарда тараптардың өзара құқықтары мен міндеттері белгілі бір іс-әрекеттерді іс жүзінде жүзеге асырумен байланысты. Егер құқықтар мен міндеттер құқықтық құрал, құқықтық қатынастарға қатысушылардың белгілі бір іс-әрекеттерін қамтамасыз ету құралы болып табылса, онда олардың мінез-құлқы құқықтарды іске асыру және міндеттерді пайдалану тәсілі болып табылады. Әкімшілік құқықтық қатынастардың субъектілері оның қатысушылары, яғни басқару бойынша арнайы құзырет берілгендер (басқару органдары, лауазымды адамдар) немесе өзге де әкімшілік құқықтық мәртебесі бар адамдар (азаматтар, қоғамдық бірлестіктер) болып табылады.

Әкімшілік құқық субъектілерінің түрлері – жеке және ұжымдық субъектілер туралы пікір дәстүрлі болып табылады. Азаматтар, шетелдіктер, азаматтығы жоқ адамдар, сондай-ақ арнайы әкімшілік құқықтық мәртебесі бар, бірақ әкімшілік құқықтық қатынастарға жеке тұлға ретінде қатысатын адамдар (мысалы, мәжбүрлі қоныс аударушы, босқын, әскери қызметші, әскери міндеттілер, студент) жеке субъектілер болып табылады. Басқа субъектілермен қарым-қатынаста біртұтас жария-құқықтық білім беру ретінде сөз сөйлеу құқығы берілген ұйымдасқан, оқшауланған, өзін-өзі басқаратын адамдар тобы әкімшілік құқықтық қатынастардың ұжымдық субъектілері болып саналады. Әкімшілік құқықтық қатынастар субъектілерінің маңызды белгісі, оларда материалдық немесе

процессуалдық әкімшілік құқықтық мәртебенің, яғни құқықтардың, міндеттердің, шектеулердің, тыйымдардың, жауапкершіліктің болуы болып табылады. Бұл жағдайда сөз екі санат туралы болып отыр:

1) әкімшілік құқық қабілеттілігі – әкімшілік құқықтық нормаларда белгіленген құқықтар мен міндеттерге ие болу қабілеті (атына құқық, қолайлы қоршаған ортаға құқық және т. б.);

2) әкімшілік әрекет қабілеттілігі – адамның нормативтік құқықтық актілерде белгіленген құқықтарды иелену және жүзеге асыру, міндеттерді орындау, шектеулер мен тыйымдарды сақтау, сондай-ақ әкімшілік құқықтық ережелерді бұзғаны үшін (әкімшілік органдардың іс-әрекеттері мен шешімдерінен сот арқылы қорғалу құқығы, мемлекеттік қызметке кіру құқығы, әкімшілік құқық бұзушылық туралы іс бойынша іс жүргізуде адвокаттың қызметін пайдалану құқығы) жауаптылықта болу қабілеті.

Әкімшілік құқық субъектілерінің іс-әрекеттері (шешімдері), олардың оң немесе теріс мінез-құлқы әкімшілік құқықтық қатынастардың объектісі болып табылады, мысалы, лауазымды адамның тиісті құқықтық басқару актісін қабылдауынан немесе әскери қызметшінің әкімшілік құқық бұзушылық жасауынан көрінген.

Әкімшілік құқықтық қатынастардың мазмұны әкімшілік құқық субъектілерінің құқықтары, міндеттері, тыйым салулары, шектеулері, сондай-ақ оларды жүзеге асырудың, орындаудың, сақтаудың немесе құқықтық қорғаудың процестік-құқықтық режимі құрайды. Әкімшілік құқықтық қатынастар мазмұнының маңызды элементтерінің бірі жария міндеттер мен құқықтар болып табылады, оларды іске асыру субъектілері жария-құқықтық қатынастарға қатысушылар деп аталады [30, 68-81 б.].

Ғылыми жарияланымдарда құқықтық қатынастар объектілері жөнінде әртүрлі пікірлер кездеседі. Кейбір авторлар кез келген құқықтық қатынастардың бірден-бір объектісі адамдардың іс-әрекеті, мінез-құлқы болып саналады дейді; басқалары дербес объект ретінде мүліктік қатынастарды бөледі, кейде зат (материалдық құндылықтар, заттар) және мүліктік емес қатынастар (адамдардың іс-әрекеттері, мінез-құлқы) деп бөледі. Құқықтық қатынастар объектілері, өз кезегінде, тікелей және оданалысырақ (қайталама) болып бөлінуі мүмкін. Әкімшілік құқықтық қатынастардың тікелей объектісі (құқықтық қатынастардың басқа да түрлері сияқты) адамның мінез-құлқы, оның іс-қимылдары, әрекеттері болып табылады. Ал басқарылатын әрекеттер (мінез-құлқы, әрекет) арқылы материалдық дүниенің заттарына да, рухани шығармашылық өнімдеріне де жанама әсер (ықпал) етіледі [31, 20-б.].

Құқықтанушы ғалымдар арасында осы құбылыстың әртүрлі түсіндірмелерін айтпағанда, объектінің құқықтық қатынастармен байланысы туралы консенсус жоқ. Сонымен, Р.О. Халфина құқықтық қатынастардың объектісі құрылымның элементі болып табылмайды және құқықтық қатынастар шеңберінен тыс болады деп дәлелдеп, құқықтық қатынастардың объектісі ұғымынан толығымен бас тартуды ұсынады [22, 217-б.]. Құқықтық қатынастардағы объектінің болуын мойындауды қолдайтын авторлар оның тұжырымдамасымен келіспейді. Кейбіреулер құқықтық қатынастардың объектісі сыртқы нақты субъект –

адамдардың мінез-құлқы деп санайды [32, 117-б.], басқалары – субъективтік құқықтар мен заңды міндеттер бағытталған бізді қоршаған әлемдегі құбылыстар (заттар) деп санайды [33, 91-б.], сонымен бірге, адамдардың мінез-құлқын құқықтық қатынастардың объектілері қатарына жатқызуға болмайды деп есептейді.

Сонымен қатар, егер құқықтық қатынастар объектісі ретінде субъективтік құқықтар мен міндеттер бағытталған материалдық әлемнің заттарын қарайтын болсақ, онда біз құқықтық қатынастар шеңберінен ғана емес, заң ғылымы аясынан да шығуға мәжбүр боламыз. Өйткені, кез келген материалдық игіліктер, егер олар адамға қызығушылық туғызса, қажеттілікке – мінез-құлқтың ішкі мотивіне айналады. Ал бұл мінез-құлқтың өзінде емес, мінез-құлқ механизмінің мотивациялық саласында жатқан таза психологиялық категория. Бұл дегеніміз, құқықтық қатынастардың құрамына нақты қоғамдық байланыс ретінде кіре алмайтынын білдіреді. Сондықтан біз үшін әкімшілік құқықтық қатынастардың объектісі ретінде адамдардың іс-әрекетін, мінез-құлқын түсінетін авторлардың көзқарасы анағұрлым қолайлы. Сонымен қатар, құқықтық қатынастарда осы қатынастар туындайтын қызмет саласының ерекше ерекшелігі көрініс табатынын ескеру қажет. Ал құқықтық қатынас – құқықтық регламенттеуге ұшырайтын нақты қоғамдық қатынас болғандықтан, «олардың қалыптасу себептерін көрсету өте маңызды» [26, 39- б.]. Демек, құқықтық қатынас объектісін мінез-құлқ ретінде анықтау жеткіліксіз. Бұның қандай мінез-құлқ екенін, оның сипатын, мазмұнын, оның заңды немесе заңсыз екенін көрсету қажет. Бұл қарым-қатынастар тараптарының бірі ішкі істер органдары (полиция) болып табылады. Аталған құқықтық қатынастар полиция қызметкерлері жүзеге асыратын әкімшілік қызмет процесінде туындайды.

Баяндалғанның негізінде әкімшілік құқықтық қатынас құқықтық қатынастардың бір түрі болып табылатыны негізделген, сондықтан ол құқықтық қатынастардың барлық түрлеріне тән жалпы белгілерге ие. Бұл, біріншіден, құқықтық нормалардың бастапқы болуы және соның салдары ретінде нақты құқықтық норманың, оған заңды қалып беретін нақты қоғамдық қатынасқа әсерін реттейді. Екіншіден, бұл осы қарым-қатынас тараптарының, оларға заңды күш беретін құқықтық нормасымен регламенттелуі. Үшіншіден, бұл құқықтық нормалармен айқындалатын тараптардың міндеттері мен құқықтарының байланысы. Төртіншіден, бұл құқықтық қатынастардың кез келген түрі құрамының ерекшелігі, оның элементтері субъектілер (қатынастарға қатысушылар), объект (қатынастардың қандай себептерден пайда болғаны) және мазмұн болып табылады, онда тараптардың іс жүзіндегі (субъектілердің мінез-құлқы) және заңдық (субъективтік құқықтар мен міндеттер) айырмашылығы болады.

Құқықтық, оның ішінде әкімшілік қатынастардың құрылымын ескере отырып, соңғыларды құқықтық теңдік негізінде туындайтын, мемлекеттік- билік ретінде дамитын және әкімшілік іс жүргізу саласында тоқтатылатын, әкімшілік заңнаманың нормаларымен реттелген, идеологиялық қоғамдық қатынастар ретінде анықтауға болады.

Осы бөлімше бойынша төмендегідей қорытындылар жасауға болады:

Кез келген адам, қоғам мүшесі ретінде ішкі істер органдары қызметкерлерінің құқықтары мен бостандықтары шектеуге жатпайды.

Адам құқықтарын абсолютті және табиғи деп бөліп қарастырудың теориялық мәні бар екендігіне көз жеткіздік.

Адам құқықтары — адамның өз мүдделерін заң шеңберінде жүзеге асыру мүмкіндігі. Адам құқықтары табиғи және әлеуметтік болып екіге бөлінеді. Табиғи құқықтар дегеніміз — адамның тіршілік етуінен туындайтын (мысалы, өмір сүру, еркіндікке жету, жеке басына тиіспеушілік т. б.) құқықтары.

Әлеуметтік құқықтар дегеніміз — адамның мемлекетпен өзара әрекеті процесінде пайда болатын (мысалы, білім алуға, еңбек етуге, бақуатты өмір сүруге, азаматтық алуға, сот әділдігіне жүгінуге, еркін жүріп-тұруға, мүліктерді иеленуге) құқықтары. Адам құқықтарының қағидалары ұлттық деңгейде Конституцияда (Қазақстан Республикасының Конституциясы, 10-39 баптар) және заң актілерінде (мысалы, Азаматтық Кодексте, Қылмыстық Кодексте, жарлықтарда, арнаулы заңдарда) қарастырылады.

Халықаралық деңгейде адам құқықтарын қорғау, ең алдымен адам құқықтары жөніндегі халықаралық билльде негізделген; оған адам құқықтарының жалпыға бірдей Декларациясы (10.12.48), Экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы пакт (12.12.66), Азаматтық және саяси құқықтар туралы пакт (19.12.66), Азаматтық және саяси құқықтар туралы пактіге факультативтік хаттама (19.12.66), Азаматтық және саяси құқықтар туралы пактіге екінші факультативтік хаттама (19.12.66) енеді.

Адам құқықтарының жекелеген аспектілері халықар. конвенцияларда көрініс тапқан. Олар адамның нақты құқықтарын немесе кешенді құқықтарын қорғауға: нәсілдік кемсітушіліктің барлық түрін жоюға, адамды кепілдікте ұстауға қарсы күресуге, жәбірлеп, қинауға тыйым салуға, апартеидтік қылмыстардың жолын кесіп, ол үшін жаза белгілеуге, т.б. бағытталған.

Адам құқықтарын халықаралық деңгейде қорғап, қаделеу ісі Халықаралық Еңбек Ұйымы (ХЕҰ), Мәдениет пен білім саласындағы ынтымақтастық жөніндегі ұйым (МБСҰҰ, яки, ЮНЕСКО), Дүниежүзілік Денсаулық сақтау ұйымы (ДДСҰ) сияқты БҰҰ-ның мамандандырылған мекемелерінің практикалық іс-әрекеттерімен, халықаралық-құқықтық актілерімен жүзеге асырылады.

ПО қызметкерлерінің құқықтары мен бостандықтары ұғымының құқықтық табиғатын зерделей отырып, оған мынадай авторлық анықтама ұсынамыз: «Ішкі істер органдары қызметкерлерінің абсолютті құқықтары мен бостандықтары — адамның өзінің оң мүмкіндіктерін жүзеге асыруы үшін қажетті жеке табиғи құқықтары мен бостандықтары және олар шектелмеуі тиіс».

1.2 Ішкі істер органдары қызметкерлерінің құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету институтының қазіргі жағдайы мен дамуы

Қазақстанның Конституциясында құқықтар мен бостандықтардың ешқайсысы абсолютті деп аталмайды. Осыған қарамастан, жеке негізгі құқықтар мен бостандықтардың бірқатарын заңнамалық бекіту абсолютті сипаттағы принциптерге негізделеді және құқықтар мен бостандықтардың абсолютті сипатының белгілерін пайдалану арқылы жүзеге асырылады.

Тура мағынада өмір сүру құқығы – адамның өмірден айырылмау құқығы, оны Р.А. Мюллерсон «ең табиғи және ажырамас» деп атайды. Бұл құқықты қамтамасыз етпейінше, «басқа құқықтар мен бостандықтар туралы айту мүмкін емес». Ол «бейбітшілік пен қауіпсіздікті», соның ішінде күрес арқылы қамтамасыз етуді қамтитын кең мазмұнды білдіреді.

Өмір сүру құқығы Қазақстан Конституциясының 20-бабында бекітілген, әрбір адам үшін танылады және ол жойылғанға дейін өлім жазасын белгілеудің ерекше тәртібімен кепілдік беріледі [9]. Бекіту кезінде позитивті әдіс, сондай-ақ императивтік әдіс қолданылды - мемлекеттің айыпталушыны қамтамасыз ету міндеті, оған қатысты өлім жазасы оның күші жойылғанға дейін жаза ретінде белгіленуі мүмкін, оны тағайындаудың белгілі бір шарттары. Адамның өмір сүру құқығы төтенше жағдайларда шектеуге жатпайтындығы конституциялық түрде бекітілген (Қазақстан Конституциясының 56-бабының 3-бөлігі), бірақ бұл құқықты кез келген жағдайда шектеу мүмкін еместігі белгіленбеген.

Қазақстанның ұлттық қауіпсіздігі, басқалармен қатар, жеке адамды ішкі және сыртқы қауіптерден қорғау, адам өмірін қорғау жағдайын қамтиды. Азаматтардың денсаулығын қорғау саласындағы мемлекеттік саясат адамның өмір сүру ұзақтығын арттыруды, халықтың мүгедектігі мен өлім-жітімінің деңгейін төмендетуді, халық санының ұлғаюын стратегиялық мақсаттар ретінде анықтайды.

Адам денсаулығын сақтаудың мақсаты - адамның ұзақ және белсенді өмір сүруі үшін қолдау көрсету. Адам өмірін сақтау – елдегі барлық медицина қызметкерлерінің кәсіби қызметінің басты міндеті, сонымен қатар саяси, экономикалық, құқықтық, әлеуметтік, ғылыми сипаттағы шаралардың тұтас жүйесі. Қазақстан заңнамасында өзін-өзі өмірден айыру үшін жауапкершілік жоқ, бірақ заң шығарушы суицидтің алдын алу, сондай-ақ жасырын суицидтік мінез-құлық сияқты әрекеттерге көп көңіл бөледі.

Мемлекет алкоголь, темекі, есірткі, психотроптық және күшті әсер ететін дәрілік заттардың өндірісі мен айналымын бақылайды. Нашақорлықтан, уытқұмарлықтан, алкогольизмнен зардап шегетін адамдар емделеді, ал мұндай адамдардың қызметтің жекелеген түрлеріне қол жеткізуі заңмен шектеледі. Бұл санаттағы тұлғалардың жауапкершілікті, зейінді, айналасындағыларға қауіп төндіретін психоэмоционалдық тұрақтылықты, қару ұстауды, көлік құралдарын басқаруды талап ететін қызметпен айналысу құқықтары шектелген.

21 ғасырдың жана проблемасы – буллинг, адамдардың өз-өзіне қол жұмсауы, оның ішінде топтық суицид. Мұндай девиантты мінез-құлық

бастапқыда Кореяда, Жапонияда және Нидерландыда пайда болды. Интернет кеңістігінде адамды өз-өзіне қол жұмсауға немесе өмірі мен денсаулығына қауіпті немесе оған қауіп төндіретін басқа да әрекеттерге итермелеуге, итермелеуге бағытталған ақпараттар бар. Көбінесе бұл сөздік элементтері бар ойын ретінде ұсынылады, ал соңғы кезеңде - қорқыту және бопсалау арқылы. Бұл құбылыс теріс салдарларға әкеліп соғатындықтан және балалар жиі құрбандыққа ұшырайтындықтан, ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің заңдық жолдары анықталды. Өзін-өзі өлтіруге итермелеу және оған көмектесу, өзін-өзі өлтіруге итермелеуге бағытталған іс-шараларды ұйымдастырғаны үшін қылмыстық жауапкершілік белгіленді.

Қазақстанның Конституциясы жеке адамның қадір-қасиетін мемлекеттің қорғауына кепілдік береді және адамға қатысты азаптауды, басқа да зорлық-зомбылық, қатыгездік немесе қорлайтын қарым-қатынасты немесе жазалауды қолдануға, оның келісімінсіз адамға эксперименттер жасауға тыйым салады. Осыған байланысты адамның қадір-қасиетіне деген құқығын конституциялық-құқықтық тұрғыдан бекіту құқықтық реттеудің позитивті әдісінің көмегімен, сондай-ақ адамның қадір-қасиетіне нұқсан келтіретін әрекеттерге тыйым салу арқылы - құқықтық реттеудің теріс әдісі арқылы жүзеге асырылады. Құқықтық тыйымдар «заңды сақтау арқылы» жүзеге асырылады, олардың айрықша белгісі «адамдардың пассивті мінез-құлқы – олар заңмен тыйым салынған әрекеттерді жасамайды». Тыйым салу нормалары міндетті тұлғаға тыйым салуды жүзеге асыру тәртібін еркін таңдау мүмкіндігін бермейді.

Адамның қадір-қасиетін мемлекет қорғайтын жалпыға бірдей және абсолютті конституциялық құндылық ретінде тану жеке тұлғаның құқықтық мәртебесінің ең маңызды сипаты болып көрінеді [3].

Біріккен Ұлттар Ұйымы әзірлеген және бекіткен халықаралық-құқықтық актілерде атап көрсетілгендей, адам құқықтары мен бостандықтарының қайнар көзі – адамның өзіне тән қадір-қасиеті. Адамның қадір-қасиетін қорлау деп қатыгездікпен, адамгершілікке жатпайтын және қорлаумен сипатталатын азаптау және басқа да қарым-қатынас түрлері сияқты әрекеттерді айтады. Азаптау - адамға қасақана ауыр ауру немесе азап тудыратын кез келген әрекет. Азаптау адамды жазалау немесе емдеу түрі болуы мүмкін. Қазақстан ның Қылмыстық кодексінде азаптау жазалау, адамның еркіне қайшы келетін әрекетке мәжбүрлеу және басқа да мақсаттар үшін физикалық немесе моральдық азаптау ретінде түсіндіріледі. Қинау азаптаудың қосымша белгісі болып табылады.

Тұлғаның қадір-қасиеті жала жабу сияқты қылмыстың диспозициясына кіреді. Әрекет адамның ар-намысы мен қадір-қасиетіне нұқсан келтіретін немесе оның беделіне нұқсан келтіретін көрінеу жалған мәліметтерді тарату, сондай-ақ жынысы, нәсілі белгілері бойынша адамның қадір-қасиетін қорлауға бағытталған қоғамдық әрекеттер жасаудан тұрады. , ұлты, тілі, шығу тегі, дінге көзқарасы, қандай да бір әлеуметтік топқа жататындығы, әскери қызметшілердің ар-намысы мен қадір-қасиетін қорлау, олардың арасындағы өзара қарым-қатынастың жарғылық ережелерін бұза отырып, билік өкілін және әскери қызметшіні қылмысқа байланысты балағаттау. өздерінің қызметтік міндеттерін орындау. Зорлық-зомбылық, қатыгездік пен жазалау адамның қадір-қасиетіне нұқсан

келтіреді, сондықтан міндетті және факультативті болып табылады. Мысалы, кәмелетке толмаған баланы тәрбиелеу міндеттерін орындамау, зорлық-зомбылық пен қатыгездік сияқты қылмыстың құрамында объективтік жағының міндетті белгілері; тонау мен кісі өлтіруде бұл жазаны ауырлататын қосымша белгілер.

Қазақстанның әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексінде адамның қадір-қасиетін қорғайтын нормалар да бар. Сонымен, қорлау деп басқа адамның ар-намысы мен қадір-қасиетін әдепсіз түрде білдіретін қорлау түсініледі. Азаматтарды қорлау ұсақ бұзақылықтың құрамдас бөлігі болып табылады. Алкогольдік масаң күйдегі адам қоғамдық орындарда көрінсе, адамның қадір-қасиеті мен қоғамдық имандылығы қорланған деп танылады.

Қазақстанның қылмыстық-атқару жүйесінің негізгі қағидаттарының бірі сотталғандарды азаптаудан, зорлық-зомбылықтан және басқа да қатыгез немесе ар-намысты қорлайтын әрекеттерден қорғауға кепілдік беретін пенитенциарлық заңнама нормаларын қатаң сақтау болып табылады.

Қазақстан ның Азаматтық кодексіне сәйкес, адамның қадір-қасиеті, адам өмірі сияқты, азаматтық құқықтың материалдық емес объектісі болып табылады, ешкімнен айырылмайды, берілмейді және қорғалуға жатады.

Қазақстан ның Отбасы кодексі балаларды тәрбиелеу әдістері баланы қорлайтын қарым-қатынасты болдырмауды талап етеді.

Осылайша, кез келген жағдайда адамның қадір-қасиетін сақтау Қазақстан құқығының барлық негізгі салаларымен талап етіледі, алайда адамның қадір-қасиетіне деген құқығын шектеу мүмкін еместігіне кепілдік беріледі.

Қазақстан Конституциясының 23-бабының бірінші бөлігінде әркімнің жеке өміріне, жеке және отбасы құпиясына, ар-намысы мен жақсы есімін қорғауға құқығы бекітілген [9]. Бұл құқықты конституциялық қамтамасыз ету кезінде позитивті әдіс қолданылады. Адамның жеке өмірін, жеке және отбасылық құпияларды қорғау және қорғау жаһандану үдерісінің дамуының, ақпаратты компьютерлендірудің заманауи жағдайында қажет, өйткені олар адамның кіммен және кіммен және басқалармен қарым-қатынасы туралы шешім қабылдауға еркін болатын саланы қорғайды. қатынастарды қалай құруға болады.

Қазақстанның Конституциялық соты жеке өмірге қол сұғылмаушылық құқығы адамның жеке, интимдік сипаттағы ақпараттың ашылуына жол бермей, өзі туралы ақпаратты бақылау қабілеті ретінде түсіндірілетінін түсіндірді. Бұл мүмкіндікті мемлекет қамтамасыз етіп, кепілдік береді. Жеке өмір - бұл жеке тұлғаға қатысты, тек оған қатысты және мұндай ақпарат заңсыз болып табылатын жағдайларды қоспағанда, қоғам мен мемлекет тарапынан бақылауға жатпайтын адам өмірінің саласы. Жеке өмірі туралы ақпаратқа қатысты адам ғана осы мәліметтердің қайсысы құпия болып қалуы керектігін анықтауға құқылы. Сондықтан ешкімге сеніп тапсырылмаған жеке ақпаратты жинауға, сақтауға, пайдалануға және таратуға тұлғаның келісімінсіз жол берілмейді.

Қазақстанның Азаматтық кодексі жеке өмірге қол сұғылмаушылықты, жеке және отбасылық құпияларды, ар-намыс пен жақсы есімді қорғауға жататын ажырамас және берілмейтін материалдық емес игіліктер ретінде жіктейді. Бұл артықшылықтар жеке тұлғаға тікелей немесе жанама қатысты кез келген деректерге қатысты жеке деректердің жалпы тұжырымдамасына жатады. Жеке

деректерді қорғаудың нормативтік базасы тиісті Қазақстан Республикасының заңы болып табылады. Жеке деректер құпия болып табылады, меншік иесі азаматтың келісімінсіз кез келген өңдеуге тыйым салынады. Дербес деректерге қол жеткізген тұлғаның оларды үшінші тұлғаларға беруге және меншік иесінің келісімінсіз таратуға құқығы жоқ.

Заң ғылымында азаматтың жақсы атын түсінуге деген көзқарас екі жақты. Ғалым Т.В. Черкасова азаматтың жақсы есімін оның «беделін даралау» құралы ретінде қарастыра отырып, «оны тәуелсіз қорғау объектісі ретінде бөліп көрсетудің қажеті жоқ, өйткені беделді қалпына келтірудің мақсаты, ең алдымен, қалпына келтіру болып табылады дегенді айтады. Азамат қайтыс болғаннан кейін оның беделін қорғау үшін ерекше жағдай жасалуы керек, бұл, сайып келгенде, қайтыс болған адамның жақсы атын қалпына келтіруді білдіреді.

Жеке, отбасылық өмір бостандығы адамның жеке дамуына, өзінің жеке құқықтық кеңістігіне ие болуына, мораль мен этика нормаларын сақтауға мүмкіндік береді. Бұл құқық жеке тұлғамен тығыз байланысты. Мемлекет бұл салаға араласпай-ақ, оны сырттан қол сұғудан қорғайды. Заңмен қорғалатын құпияны құрайтын заттар мен құжаттарға тыйым салу тек соттың рұқсат етілген шешімі негізінде жүзеге асырылады; пошта-телеграф жөнелтімдерін алып қою, оларды қарау және алып қою; адамның телефондық және басқа да сөйлесулерін бақылау және жазу; абоненттер арасындағы байланыстар туралы ақпарат алу [3]. Жеке өмірге қол сұғылмаушылықты, жеке және отбасылық құпияларды бұзатын әрекеттер жазаланады. Әкімшілік жаза жинау, сақтау, пайдалану және таратудың заңды тәртібін бұзғаны үшін қолданылады. Жеке немесе отбасылық құпияны құрайтын жеке өмір туралы мәліметтерді осы мәліметтерге жататын адамның келісімінсіз заңсыз жинап, таратқаны үшін қылмыстық жаза қарастырылады. Қылмыстық жауаптылық сондай-ақ көпшілік алдында сөз сөйлеуде, көпшілік алдында көрсетілетін шығармада немесе бұқаралық ақпарат құралдарында ақпаратты таратқаны үшін туындайды. Неғұрлым қатаң жаза осы әрекеттерді өзінің қызмет бабын пайдаланатын адамның, сол сияқты он алты жасқа толмаған адамға қатысты жасауына не ақпаратты заңсыз тарату ауыр зардаптарға, оның ішінде өзіне зиян келтіруге әкеп соғады. денсаулық, психикалық бұзылыс. Қылмыстық жауаптылық, егер адам хат алмасу, келіссөздер жүргізу, азаматтардан хабарлама жіберу құпиясын бұзса да туындайды.

Бұл құқықты шектеудің мүмкін еместігі абсолютті сипаттағы белгі ретінде конституциялық-құқықтық консолидацияға ұшырайтыны сөзсіз.

Қазақстанның Конституциясы әркімге ар-ождан және дін бостандығына кепілдік береді. Бұл бостандық адамның негізгі рухани қажеттіліктерінің бірі болып табылады, оған өз ар-ожданына сай әрекет етуге, өз бетінше шешім қабылдауға, еркін таңдалған дінді ұстануға мүмкіндік береді. Ол сондай-ақ өз дінін және наным-сенімін өзгерту, өз дінін жалғыз немесе қоғамда, ашық немесе жеке түрде ұстану немесе ешбір дінді ұстанбау құқығын қамтиды. С.Н. Бабуридің айтуынша, Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының принциптері барлық халықтардың діни ұстанымдарынан қайтып келеді [22].

Қазақстанның Конституциялық Сотының ұстанымына сәйкес, діни сенім бостандығы әрбір адамның ішкі ісі, ол адамның рухани-адамгершілік өзін-өзі

анықтауының маңызды нысандарының бірі ретінде түсініледі. Сонымен қатар, ар-ождан және дін бостандығын тек кеңістікпен, жеке (жеке) өмір шеңберімен шектеуге болмайды. Ол сыртқы салада, мысалы, бұқаралық ұжымдық формалар ретінде жүзеге асыру арқылы маңызды әлеуметтік мәнге ие болады. Діни бостандықтағы жеке және ұжымдық, жеке және қоғамдық принциптерді үйлестіру заң шығарушы мен құқық қорғаушыны діндарлар мен діни бірлестіктердің де, зайырлы, саяси институттардың да мүдделерінің ақылға қонымды теңгерімін қамтамасыз етуге міндеттейді. Сонымен бірге бұл еркіндіктің мәніне қол сұғуға, оны жүзеге асыруға кедергілер жасауға болмайды.

Ар-ождан және діни сенім бостандығын конституциялық-құқықтық тұрғыдан бекіту адамның терең жеке бостандықтарының кепілі болып табылады және құқықтық реттеудің оң әдісінің көмегімен жүзеге асырылады. Еш нәрсе, соның ішінде мемлекет, адамды өз ар-ожданына сай әрекет ету мүмкіндігінен айыра алмайды. Діни сенім бостандығына, сонымен қатар, елде ешбір дінді ұстанудың міндетті еместігі кепілдік береді. Мемлекет барлық діни ағымдарды бекітеді және дамытуға жәрдемдеседі, діни рәсімдерді өткізу орындарын құруға және тиісті жағдайда ұстауға жәрдемдеседі, діни ұйымдарға салық жеңілдіктерін белгілейді. Миссионерлік қызметке рұқсат етіледі. Тек адамның құқықтары мен бостандықтарын бұзатын діни ұйымдардың қызметі тоқтатылуы немесе бұл жағдайда діни ұйымның өзі таратылуы мүмкін.

Сонымен қатар, Қазақстан конституциялық заңнамасы ар-ождан және дін бостандығын шектеу мүмкін еместігін белгілемейді.

Адамның бірқатар конституциялық іс жүргізу құқықтары абсолютті құқықтардың белгілеріне ие: құқықтар мен бостандықтарды сот арқылы қорғау; істі сол сотта және заңмен соттылығына жатқызылған судьяның қарауы үшін; білікті заң көмегін алуға; кінәсі Қазақстан заңда белгіленген тәртіппен дәлелденгенге дейін және заңды күшіне енген сот үкімімен белгіленгенге дейін кінәсіз деп санауға; бір қылмысы үшін қайта сотталмаған; шеңбері Қазақстан заңмен белгіленген өзіне және жақын туыстарына қарсы айғақтар бермеу; заңның немесе ауырлататын заңның кері күшінен қорғау. Бұл құқықтар өзара байланысты, бірін-бірі толықтырады, тек қылмыстық емес, сонымен бірге әкімшілік іс жүргізуге де қолданылады, жиынтығында олар ізгілендірілген.

Әрбір адамға және азаматқа оның құқықтары мен бостандықтарының сот арқылы қорғалуына кепілдік беріледі. Қазақстан Конституциясының 46-бабында бұл құқықты конституциялық түрде бекіткен кезде құқықтық реттеудің ерекше оң әдісі қолданылды. Әр адам өз құқығын немесе бостандығын қорғау туралы шешім қабылдайды және құқықтық қорғау құралдарын таңдайды [9]. Әркімнің бұзылған құқықтары мен бостандықтарын тану, қорғау және қалпына келтіру үшін іс жүргізу заңдарында белгіленген тәртіппен сотқа жүгінуге құқығы бар. Құқықтар мен бостандықтарды бұзатын әрекеттері мен шешімдеріне, сондай-ақ мемлекеттік және мемлекеттік емес органдардың әрекетсіздігіне сот тәртібімен шағым жасалуы мүмкін.

Егер барлық ішкі қорғау құралдары таусылған болса, бірақ адам өз құқығы қалпына келтірілмеген деп есептесе, ол құқықтары мен бостандықтарын қорғау үшін мемлекетаралық сот органдарына жүгіне алады. Қазақстан адам құқықтары

мен негізгі бостандықтарын қорғау туралы конвенцияны ратификациялады, осыған байланысты азаматтар Еуропалық адам құқықтары сотына шағымдану құқығын пайдаланады. Кінәсі сот арқылы дәлелденіп, анықталмайынша, ешкім кінәлі деп танылмайды. Бұл абсолютті құқықты конституциялық бекітуде оң жолмен қатар теріс жол қолданылды.

Ел Президентінің «Қазақстан Республикасының 2030 жылға дейінгі даму стратегиясы» деп аталатын Қазақстан халқына Жолдауында заңның абсолюттік жоғарылығын бекіту мен заңға мойынұсынған азаматтарды қорғаудың қажеттігі көрсетіледі [23]. ҚР Конституциясының 1-бабына сәйкес адам және оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары мемлекеттің ең қымбат қазынасы болып табылады, ал олардың қорғалуы мемлекетке жүктеледі.

Ал мемлекеттік басқару органдары, соның ішінде ішкі істер (полиция) органдары, мемлекеттік аппараттың үлкен және күшті бөлігі болып табылатын мемлекеттік әкімшіліктің негізін құрайды. Мемлекеттік әкімшілік күнделікті басқаруда болып жатқан үлкен бюджеттік, табиғи және мемлекеттің басқа да ресурстарына билік етуді жүзеге асырады. Сондықтан да көп жағдайда мемлекеттік басқару тиімділігінің дәрежесіне жалпы мемлекет қызметінің тиімділігі тәуелді болады. Осыған байланысты азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының қорғалуы мемлекеттік басқарумен тығыз байланысты болып келеді.

Ішкі істер органдарының басты міндеттері қоғамдық тәртіпті қорғау және қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету, жеке адамға, меншікке қарсы қылмыстарға және басқа да жалпы қылмыстарға қарсы күрес болып табылады. Азаматтардың қауіпсіздігі мен тыныштығы, еліміздегі қылмыстың жай-күйі мен криминогендік жағдайдың деңгейі ішкі істер органдары қызметінің тиімділігіне байланысты, сондықтан ішкі істер органдарын жетілдіру процесі қылмыстық көріністер мен құқық бұзушылықтардың алдын алуда олардың жылдам, әрі сәйкес әрекет етуін қамтамасыз етуге бағытталуға тиіс.

Бүгінде еліміз басынан кешіріп отырған қоғамдық қатынастарды реформалау кезеңі қалыпты тұрмыс салтының сан түрлі құбылуымен ерекшеленеді. Жүргізіліп жатқан әлеуметтік-экономикалық және саяси-құқықтық қайта құрулар полицияның елдегі құқықтық тәртіпті сақтаудағы орны мен рөлінің де өзгеріске түсіп отырғаны туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Мұндай жағдай азаматтардың жеке басының және қоғамның қауіпсіздігін қамтамасыз ету проблемалары бойынша жаңа тұжырымдамалық көзқарастар қалыптастыруға, ішкі істер органдарының әкімшілік қызметін жетілдірудің жаңа жолдарын іздестіруге себепші болып отыр.

Полицияның күнделікті қызметінде құқықты жүзеге асыру мемлекеттік басқарудың барысында қоғам мүшелері мен мемлекет арасында құқық нормаларында көзделген әр түрлі әкімшілік құқық қатынастарын қалыптастыру арқылы іске асырылады. Демек, осы саладағы мемлекеттік басқару ісі негізінен биліктілікпен және міндеттілікпен сипатталатын әкімшілік қызмет арқылы жүзеге асырылады. Осыған байланысты полицияның құқықтық қатынастарына талдау жасау ішкі істер органдарының жүзеге асыратын әкімшілік қызмет пен олардың

басқару үдерістерінің мән-мағынасының «ішіне енудің» және түсінудің негізгі алғышарты болып табылады. Осындай талдаудың арқасында біз бұл мәселелердің қалай реттелетінін, жүйеленетінін, тиімді де ұтымды етілетінін тәжірибелік жағынан байқап білеміз. Сондай-ақ оларды бүгінгі күннің талабы тұрғысынан – жаңа теориялық көзқарас тұрғысынан – ғылыми түрде ұғынуымыз қазіргі кезеңдегі көкейкесті мәселе болып отырғандығын айтып өтуіміз керек.

Сөз басында конституциялық механизмдегі адам құқықтарын қорғау мен оларды қамтамасыз етудегі ішкі істер органдарының орны мен ролін талқылағанға дейін басқару түсінігін қысқаша қарастырып өтейік.

Ғылымға басқарудың үш түрі белгілі: технологиялық, биологиялық және әлеуметтік басқару. Егер басқарудың аталған үшінші түріне тоқталатын болсақ, қоғамдағы басқару, яғни әлеуметтік басқару кең мағынада адамды адамның басқаруы болып саналады. А.П. Алехиннің, А. Кармолицкийдің және Ю.М. Козловтың пікірінше әлеуметтік басқару ол кибернетика зерттейтін жалпы басқарудың түрлерінің біріне жатады [24].

Ал ішкі істер органдары атқаратын қызмет барысында туындайтын басқару қатынастары жалпы әлеуметтік басқару түрлерінің біріне және құқық қорғау қызметі аясындағы басқаруға жатады. Г.А. Тумановтың көзқарасы бойынша құқықтық тәртіпті қамтамасыз ету саласындағы басқару «бір деңгейден басқасына ауыстыру мақсатындағы немесе оған жаңа сапалар мен қасиеттерді беретін әлеуметтік басқару жүйесіне саналы және еркін түрде әсер ету» [25]. Көптеген басқа авторлар өз көзқарастарында құқықтық тәртіпті қамтамасыз ету саласындағы басқаруды «адамдардың қандай да бір әлеуметтік жүйеге (объект, процесс, құбылыс) әсер етуге талпынатын, оның қасиетін қажетті бағытқа сәйкес өзгертуге тырысатын және сол ортада әрекет ететін заңнамаларға сәйкес келетін мақсатты қызмет» ретінде көрсетеді [26].

Ішкі істер органдарының құқықтық тәртіпті қамтамасыз етудегі функционалдық әлеуетін қарастыратын болсақ, ол ең алдымен осы органдардың өкілеттілігі мен қызмет бабына, сонымен бірге олардың мақсаттарына және міндеттеріне байланысты болып келеді. Осыған байланысты осы жерден әрі қарай ішкі істер органдарының міндеттерін, олардың азаматтардың конституциялық құқықтарын қорғау мәселелерін полицияның Қазақстан халқына ең жақын тұрған, әрі ең көп сарбазы бар бөлігі – Әкімшілік полициясының қызметін талдай отырып көрейік.

Қазақстан Республикасының «Ішкі істер органдары туралы» заңының 4-2-бабына сәйкес [27] әкімшілік полицияның негізгі міндеттері болып қоғамдық тәртіпті сақтау, қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету, қылмыстар мен әкімшілік құқық бұзушылықтарды анықтау, оның алдын алу және жолын кесу, қылмыстарды ашу, Қазақстан Республикасының заңдарында белгіленген құзыретінің шегінде анықтама мен әкімшілік іс жүргізуді жүзеге асыру, ұсталған және қамауға алынғанадамдар, оның ішінде белгілі біртұратын жері, құжаттары жоқ адамдар ұсталатын жерлерде құқық тәртібін қамтамасыз ету, кәмелетке толмағандар арасындағы қадағалаусыздық пен құқық бұзушылықтарды анықтау және жолын кесу, жол қозғалысының қауіпсіздігін қамтамасыз етуге мемлекеттік қадағалау және бақылау жасау, Қазақстан Республикасының заңдарына сәйкес

ішкі істер органдарына жүктелген лицензиялау мен рұқсат ету қызметін жүзеге асыру болып табылады.

Осы міндеттерді орындау сақшылық қызмет, учаскелік инспекторлар мен кәмелетке толмағандар ісі жөніндегі учаскелік инспекторлар қызметтері, лицензиялық және рұқсат ету жүйесі, табиғат қорғау және мал дәрігерлік полиция, жол полициясы бөлімшелері, ішкі істер органдарының арнаулы мекемелері сияқты Әкімшілік полицияның бөлімдеріне жүктелген.

Аталған полиция бөлімшелерінің қызметі барысында қалыптасатын әкімшілік құқық қатынастары олардың заңдық мазмұнына қатысты бірнеше ерекше белгілерге ие. Біріншіден, мұндай құқық қатынастары мемлекеттік басқарудың ерекше саласында пайда болады. Олардың объектісінің ерекшелігі ішкі істер органдарының құзыретіне, сондай-ақ олардың қызметінің нысандары мен әдістеріне байланысты. Әкімшілік құқық қатынастары субъектілерінің бірі болатын полиция бөлімдері бір жағынан жазалаушы органдар есебінде көрінсе, екінші жағынан әлеуметтік қызмет көрсету функциясын тікелей іске асырушы орган ретінде де көрінеді, яғни полиция қызметкерлерінің жұмысы ел тұрғындарының жағдайымен тығыз байланыста болады. Сондықтан полиция қызметкерлері тұрғындар мен полиция арасында қалыптасатын құқық қатынастарының құралы ретінде қызмет атқаруы мүмкін.

Екіншіден, әкімшілік функцияларды орындауды жүзеге асыратын полиция бөлімшелері қызметінің құқықтық негіздерін талдай келе, олардың қызметінің құқықтық реттелуі аса ауқымды деген қорытындыға келеміз. Полиция өзінің әкімшілік қызметінде еліміздің Конституциясын, заңдарын, Президенттің жарлықтары мен өкімдерін, Үкіметтің қаулылары мен өкімдерін, жергілікті атқарушы және өкілдік органдардың нормативтік құқықтық актілерін, Ішкі істер министрлігінің және тағы басқа мекемелердің актілерін, полиция органдары кейбір қызметтерінің ережелері мен нұсқаулықтарын, сондай-ақ Қазақстан Республикасының халықаралық келісімдерін басшылыққа алады.

Әкімшілік полициясы бөлімдерінің барлығына қатысы бар тағы бір ерекшелігі олардың міндеттерінің көп болуы, яғни көпміндеттілік сияқты айрықша белгісі көрінеді.

Мәселен, учаскелік инспекторлар қызметін алайық. Қазіргі уақытта ішкі істер органдарының міндеттерінің ішінде учаскелік инспекторлардың орындамайтыны жоққа тән. Олар:

қылмыстар немесе құқық бұзушылықтар жасауы мүмкін адамдарды анықтауға және оларға қатысты алдын алу жұмысын жүзеге асыруға;

алдын алу ықпалына жататын адамдарға картотекалық есеп жүргізуге;

қылмыстар мен әкімшілік құқық бұзушылықтардың алдын алуға, анықтауға және жолын кесуге, олардың жасалу себептері мен жағдайларын айқындауға;

тиісті ішкі істер органдарының бастығына және кезекшіге учаскедегі оперативтік жағдайдың өзгеруі туралы баяндауға; қоғамдық тәртіп сақтауға қатысушы күштер мен құралдарды мейлінше мақсатқа сай дұрыс орналастыру мен пайдалану туралы ұсыныстар енгізуге;

заңды және жеке тұлғалар үшін міндетті әкімшілік құқық бұзушылықтың алдын алуға, олардың жасалу жағдайлары мен себептерін жоюға бағытталған нұсқаулар мен ұсыныстар жасауға;

берілген өкілеттіктер шегінде жеделіздістіру шараларын жүзеге асыруға, қылмыс жасап, тергеуден және соттан жасырынған адамдарды, сондай-ақ белгіленген тәртіппен іздестірілетін басқа да адамдарды іздеуде жәрдем көрсетуге;

берілген өкілеттіктер шегінде алдын ала тексеруді жүзеге асыруға;

берілген өкілеттіктер шегінде әкімшілік хаттамалар жасауға және әкімшілік шаралар қолдануға;

азаматтарға, лауазымды тұлғаларға, меншік нысанына қарамастан ұйымдарға және қоғамдық бірлестіктерге олардың құқықтар мен заңды мүдделерін қорғауға көмек көрсетуге міндетті.

Сондай-ақ ішкі істер органдарының қызметін реттейтін жаңа нормативтік актілер шыққан сайын учаскелік инспекторлардың міндеттері толықтырылып отыратынын да ескерген жөн.

Учаскелік полиция инспекторының жұмысы полиция қызметінің ішіндегі жауаптысы болып табылады. Халықпен тығыз қарым-қатынаста жұмыс істейтін учаскелік полиция инспекторы әр түрлі құқық бұзушылықтардың алдын алу мәселелері бойынша ішкі істер органдарындағы басты тұлға. Полицияның учаскелік инспекторларын қоғамдық қауіпсіздіктің тірегі деп атайды. «Инспектор ол сегіз қырлы: бір тұлғада болатын жедел іздестіруші де, тергеуші де, патрульдік полиция да және басып алушы да. Онсыз қылмыстық іздестіру жұмысы алға жылжымайды. Ауылдардағы ұрлықты учаскелік полиция қызметкерінің қатысуынсыз ашу – уақытты пайдасыз сарап ету. Бұл жерде ол – қылмыскерлер үшін қауіп» дейді В. Васильченко [28]. Міне, осы жағдайларды ескере отырып, полицияның учаскелік инспекторларына бүгінгі күні үлкен көңіл бөлінуде. Осыған қарамастан учаскелік полиция инспекторлары ішкі істер органдарының жай ғана қатардағы қызметкері болып қала береді. Сондықтан оның қызметі мен мәртебесіне байланысты туындайтын бірнеше мәселелерге тоқталып өтейік.

Ел Конституциясы бойынша мемлекеттік биліктің негізі болып табылатын Қазақстан халқы учаскелік полиция инспекторынан жазалаушы күшті емес, керісінше көмекші мен қорғаушы адамды көргісі келеді. Әрбір әкімшілік аумақтардың тұрғындары өздерінің учаскелік полиция инспекторларын танып білуге, оларға сенім арттырып, олардың жұмысының тиімділігін бағалауға мүмкіндіктері болу керек. Сол себепті олармен жүргізілетін алдын алу жұмыстары тек өз әкімшілік учаскесіндегі барлық тұрғындармен тығыз қарым-қатынаста өтетіндігін ескеру қажет.

Біздің ішкі істер органдарының жалпы қызметіне байланысты біз жүргізген әлеуметтанымдық зерттеуіміз көрсеткендей полиция қызметкерлері өздеріне деген халықтың көзқарасын онша биік бағаламайды: сұралған полиция қызметкерлерінің тек 10% ғана халық полицияға дұрыс қарайды деп санайды, ал

олардың шамамен 39% бұл қатынас жағымсыз немесе жағымдыдан гөрі жағымсызға жақындау деп есептейді.

Халықтың полицияға басқаша қарауы мүмкін емес, өйткені сұралған азаматтардың 61% астамы өздерінің полицияға шағымдануының қорытындысына толықтай немесе ішінара қанағаттанбаған. Мұны олар мынадай себептермен байланыстырады: мәселенің түпкілікті шешілмеуі (41%), мәселені шешудегі сөзбұйдалыққа салу (35%), мәселені шешуден орынсыз бас тарту (17%), сұрамшақтық, паракорлық (4%). Сондықтан бүгінгі қазақстандық полицияның қызметі тиімді мемлекеттік билікті қалыптастыруға өз жәрдемін жеткілікті дәрежеде тигізіп отыр деуге негіз жоқ. Себебі, біріншіден, полицияның халықтың алдындағы жағымсыз бейнесі жалпы алғанда билік органдарының ешбіріне бедел әпермейді; екіншіден, олардың жұмысының тиімділігі қазақстандықтардың көңіліне билік органдары өздерін өктемшіліктен, заңсыздық пен қылмыстылықтан қорғайды деген сенім ұялатпайды.

Келтірілген фактілер мен сандар бүгінгі күні полиция органдарының негізгі мақсаты қандай, оларды ұйымдық-құрылымдық жанарту процестері қалай және қай бағытта жүргізілуі керек деген өзекті сұрақтарды туындатады. Біздің ойымызша, Қазақстан полициясының қазіргі таңдағы ең негізгі міндеті болып оның халық алдында әлсіреген, тіпті кейбір мәселелер төңірегінде жоғалтылған, сенімді қайтару табылады.

Ал учаскелік полиция инспекторларының қызметіне байланысты 2007 жылы Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігінің Әкімшілік полиция комитетінің халық арасында жүргізген сауалнамасының нәтижелері де көңіл қуантарлық емес. Сауалнаманы жүргізу барысында оған жауап берушілердің 30% полиция қызметкерлерінің талап етушілігі мен 24,6% олардың қоғаммен тығыз қарым-қатынаста болуы учаскелік полиция инспекторы қызметінің тиімділігін көтерудің маңызды аспектісі деп санайтындығын, сонымен қатар 42,6 % и 25,7% олардың материалдық-техникалық жағынан жабдықталуы әлсіз дейді. Және де олардың қызметінде нақтылық пен жеделдігінің жетіспеушілігі азаматтардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету саласындағы учаскелік полиция инспекторы қызметінің басты кемшілігі деп санайды.

Осыдан көріп отырғанымыздай, учаскелік инспекторлар қызметінің әлеуеті, халық алдындағы абыройы әлі де болса төмендеу. Кеңестік дәуірден бері «милиционерден алысырақ ұстану керек» пікір қалыптасқан. Мұндай әділетсіздеу ойды тарқату тек қана білімді, ынталы және белсенді қызметкерлердің қолынан келеді. Егер бұрын полиция органдарында жалпы мамандар қажет болған болса, қазір профессионал мамандар қажет. Учаскелік инспектор тұрғындармен дұрыс қарым-қатынаста бола білуі керек, сонымен қатар өзекті мәселелерді тауып, тұрғындардың сұрақтарына нақты және дұрыс жауап бере алу керек. Ол үшін білім деңгейі жоғары және қазіргі заңдарды нақты білу керек. Себебі қазіргі жас мамандар көбінесе осындай мәселелермен қақтығысуда.

Соңғы кезде полицияның барлық учаскелік инспекторлары, өздерінің жұмыс стажына қарамастан, Ішкі істер министрлігіне қарасты барлық полиция қызметкерлері сияқты аттестациядан өтті. Өткізілген аттестацияның

қорытындысы Ішкі істер министрлігі мен оның қызметкерлері үшін оңай болмады. Республика бойынша 3900 полиция қызметкері жұмыстан босатылса, 10700 қызметкер істеп жатқан қызметіне лайықты емес деген қорытынды шығарылды. Одан бөлек аттестация өтуден бас тартып, өз еркімен жұмыстан болағандар саны 2000 адамға жуық.

Осылардың ішінде полицияның учаскелік инспекторлары да жеткілікті. Бұдан шығатын қорытынды: әлі де болса полиция қызметкерлерінің көбісінің білім деңгейі, олардың біліктілігі мен дене дайындығы өз міндеттерін жоғары деңгейде атқаруға, сол арқылы азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын жеткілікті дәрежеде қорғауға жеткіліксіз болып отыр. Демек, алда осы олқылықтарды азайту жолында көп еңбек ету керек.

Құқық бұзушылықтардың алдын-алу аясында учаскелік полиция инспекторлары қызметінің нормативтік шаралары туралы айтатын болсақ, мұндағы туындайтын ең басты мәселе бүгінгі күндегі құқықтық нормалардың жүзеге асырылуы. Осыған байланысты мемлекеттік органдардың лауазымды тұлғаларына және азаматтарға «Нормативтік құқық қорғау актілері туралы» Қазақстан Республикасы заңының ережелерін кең көлемде түсіндіру қажет. Себебі тәжірибеде заңдарға қарағанда заңға тәуелді нормативтік құқықтық актілердің ережелерін қолдану үлкен басымдылыққа ие болып отыр. Бұған қоса, құқық нормаларын жүзеге асырушы тұлға (әсіресе ішкі істер органдарының субъектілері) «нормативтік құқықтық актілер сатысы», «негізгі және туынды нормативтік құқықтық актісі», «заңнамалық актілер», «заңға тәуелді актілер» және басқа да түсініктерді міндетті түрде айыра білу қажет. Яғни, барлық мемлекеттік аппараттың алдын алу қызметінің тиімділігі әр лауазымды тұлғаның өз міндеттерін толық кәсіби дәрежеде орындауына тәуелді болып келеді.

Көріп отырғанымыздай, құқықтық жүйенің ары қарай дамуы ғана емес, сонымен қатар барлық деңгейдегі құқықтық нормаларының жүзеге асырылу механизімін жетілдіру ерекше маңызға ие. Ал бұл біріншіден, учаскелік полиция инспекторының құқық бұзушылықтың алдын алу қызметіне, екіншіден, жасалып жатқан құқық бұзушылықтардың себептеріне нақты әсер етуі тиіс. Мұндай жетістікке жету үшін учаскелік полиция инспекторының құқықтық және әлеуметтік мәртебесі тұжырымдамалық негізде өзгеруі керек.

Біздің ойымызша, учаскелік полиция инспекторлардың мәртебесін көтеру, материалдық базасын бекіту, сонымен қатар қажетті техникалық қамсыздандыру профессионалды қызметті құруға себеп болады. Сонымен бірге, қоғам мен бұқаралық ақпарат құралдарын қолдану учаскелік полиция инспекторлары қызметінің әлеуетін толық көлемде ашуға мүмкіндік береді. Ел Президенті Н.Ә. Назарбаев Қазақстан халқына арнаған «Қазақстан – 2050» Стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Жолдауында «Осы 2013 жылдан бастап арнайы атақтар үшін төленетін қосымша ақы мөлшерін әскери атақтар бойынша төленетін жалақы деңгейіне дейін көтеруді тапсырамын» деді. Демек, полиция қызметкерлерінің арнаулы атақтары үшін берілетін төлемдердің мөлшері бірнеше есе (он есеге дейін) көтерілетінін атап көрсетті. Біз полиция қызметінің дәрежедеңгейін, олардың қызметкерлерінің жұмысқа деген ынта-жігерін көтеретін мемлекет тарапынан істелініп жатқан мұндай

шараларды құптаймыз. Бұл шаралар саны жағынан ең көп және көп функциялы мемлекеттік орган болып табылатын ішкі істер органдарындағы сыбайлас жемқорлыққа да үлкен соққы болады деп ойлаймыз.

Ішкі істер органдарына адам және азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау мақсатында әр түрлі сипаттағы мәжбүрлеу шараларын қолдану билік өкілеттіктері берілген. ПО қызметкерлерінің осындай өкілеттіктері олардан осы өкілеттіктерді заң негізінде дұрыс пайдалануды талап етеді. Бұлай болмаған жағдайда бұл өкілеттіктерді пайдалану азаматтардың Қазақстан Республикасы Конституциясында бекітілген құқықтарының орындалуына кері әсер етуі мүмкін, тіпті адамды өмір сүру құқықтарынан айыруы мүмкін. Сондықтан әкімшілік мәжбүрлеу шаралары нақты құқықтық реттеу негізінде қатаң заңға сәйкес қолданылуы тиіс.

Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасында полиция мен халық арасындағы өзара іс-қимылдар жалпы мемлекеттік сипатқа ие. Сол себепті бірінші кезекте полиция қызметкерлерінің құқықтық мәдениеті мен біліктілігін көтеру өте маңызды. Бұл өз кезегінде полиция мамандығының абыройын көтеріп, азаматтардың алдында полиция қызметкері беделінің дұрыс қалыптасуына септігін тигізеді.

Ішкі істер органдары үшін адамның құқықтары мен бостандықтарын қорғау және қамтамасыз ету олардың тікелей міндеті мен мақсаты болып келеді. Полиция органдары күштеу органдары болғандықтан олардың қызметтік міндеттерін дұрыс қолданбауы адамның құқықтары мен бостандықтарының елеулі бұзылуына әкеліп соқтырады. Сондықтан заңдар мен заңға тәуелді нормативті актілерде полиция қызметіне байланысты қатаң талаптар мен шектеулер қойылуы тиіс.

Біздің көзқарасымыз бойынша, заңнамада ішкі істер органдарының қызметкерлері мен лауазымды тұлғалардың жауапкершілігі туралы мәселелер егжей-тегжейлі реттелуі қажет. Ал ішкі істер органдарына қызметке қабылданатын тұлғаларға қатаң талаптар қойылуы тиіс. Осыған байланысты кейбір ғалымдар полиграфты қолдану, қызметке қабылданатын тұлғалардың психологиялық дайындығына назар аудару сияқты ұсыныстарды енгізуде.

Сонымен қатар, полиция қызметкерлерінің жауапкершілігін белгілер алдында, олардың заңды міндеттерінің қаншалықты нақтылығын, анықтылығын, сипаттамасын, сондай-ақ құқықтық шектеулердің міндеттілік шегін анықтап алудың маңызы айрықша зор. Бұл «болып қойған» және «болуы керек» деген категориялардың арасындағы қарама-қайшылықты дұрыс бағалауға мүмкіндік береді.

Осы бөлімше бойынша төмендегідей қорытындылар жасауға болады:

Ішкі істер органдарына адам және азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау мақсатында әр түрлі сипаттағы мәжбүрлеу шараларын қолдану билік өкілеттіктері берілген. ПО қызметкерлерінің осындай өкілеттіктері олардан осы өкілеттіктерді заң негізінде дұрыс пайдалануды талап етеді. Бұлай болмаған жағдайда бұл өкілеттіктерді пайдалану азаматтардың Қазақстан Республикасы Конституциясында бекітілген құқықтарының орындалуына кері әсер етуі мүмкін, тіпті адамды өмір сүру құқықтарынан айыруы мүмкін.

Сондықтан әкімшілік мәжбiрлеу шаралары нақты құқықтық реттеу негiзiнде қатаң заңға сәйкес қолданылуы тиiс.

Бүгiнгi таңда Қазақстан Республикасында полиция мен халық арасындағы өзара iс-қимылдар жалпымемлекеттiксипатқаие.Солсебептiбiрiншi кезекте полиция қызметкерлерiнiң құқықтық мәдениетi мен бiлiктiлiгiн көтеру өте маңызды. Бұл өз кезегiнде полиция мамандығының абыройын көтерiп, азаматтардың алдында полиция қызметкерi беделiнiң дұрыс қалыптасуына септiгiн тигiзер едi.

Iшкi iстер органдары үшiн адамның құқықтары мен бостандықтарын қорғау және қамтамасыз ету олардың тiкелей мiндетi мен мақсаты болып келедi. Полиция органдары күштеу органдары болғандықтан олардың қызметтiк мiндеттерiн дұрыс қолданбауы адамның құқықтары мен бостандықтарының елеулi бұзылуына әкелiп соқтырады. Сондықтан заңдар мен заңға тәуелдi нормативтi актiлерде полиция қызметiне байланысты қатаң талаптар мен шектеулер қойылуы тиiс.

Бiздiң көзқарасымыз бойынша, заңнамада iшкi iстер органдарының қызметкерлерi мен лауазымды тұлғалардың жауапкершiлiгi туралы мәселелер егжей-тегжейлi реттелуi қажет. Ал iшкi iстер органдарына қызметке қабылданатын тұлғаларға қатаң талаптар қойылуы тиiс. Осыған байланысты кейбiр ғалымдар полиграфты қолдану, қызметке қабылданатын тұлғалардың психологиялық дайындығына назар аудару сияқты ұсыныстарды енгiзуде.

Сонымен қатар, полиция қызметкерлерiнiң жауапкершiлiгiн белгiлер алдында, олардың заңды мiндеттерiнiң қаншалықты нақтылығын, анықтылығын, сипаттамасын, сондай-ақ құқықтық шектеулердiң мiндеттiлiк шегiн анықтап алудың маңызы айрықша зор. Бұл«болып қойған» және «болуы керек» деген категориялардың арасындағы қарама-қайшылықты дұрыс бағалауға мүмкiндiк бередi.

2 ІШКІ ІСТЕР ОРГАНДАРЫ ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРІНІҢ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН БОСТАНДЫҚТАРЫН ҚАМАТАМАСЫЗ ЕТУ ПРОБЛЕМАЛАРЫ

2.1 Ішкі істер органдары қызметкерлерінің құқықтары мен бостандықтарын қаматамасыз ету бойынша шетелдік тәжірибе

Ішкі істер органдары қызметкерлерін (бұдан әрі — ПО қызметкерлері) әлеуметтік қамсыздандыру мәселесі әлі де өзекті мәселе болып отыр. Әлеуметтік кепілдіктерді практикалық қолдану және іске асыру бізге бүгінгі күні олар барлық қажетті қажеттіліктерді қанағаттандыра алмайтындығын, осыған байланысты оларды реформалау қажеттілігі туындайтынын айтуға негіз береді.

Аталған салада түрлендірулер жүргізудің көптеген тәсілдері бар. Мен олардың бірін қарастыруды ұсынамын—бірқатар шет елдердің тәжірибесіне сүйене отырып, оларды ұсынудың әртүрлі салаларында әлеуметтік кепілдіктерді жетілдіру мүмкіндігі.

Қазақстан Республикасының ПО қызметкерлерін ақшалай үлеспен қамтамасыз ету ресейлік жүйеге ұқсас, алайда айтарлықтай айырмашылық заң шығарушымен шектелмеген жылына сыйлықақылардың мөлшері мен саны болып табылады¹. Біздің ойымызша, бұл кепілдікке назар аударған жөн, өйткені ол қызметтік іс-әрекеттің лайықты стимуляторы ретінде қызмет етеді, қызметкерлердің кәсібилігін көрсетуге ынталандырады.

Тұрғын үймен қамтамасыз ету жоспарында тұрғын үйге мұқтаж Қазақстан Республикасы ПО қызметкерлеріне тұрақты тұру үшін қызметтік тұрғын үй беріледі, ол қызмет өтілі 10 күнтізбелік жылдан асқан кезде аталған қызметкерлердің қалауы бойынша қалдық құны бойынша жеке меншігіне сатып алынады. Сондай-ақ, ПО қызметкерлері мен зейнеткерлері басқа тұрғын үй-жай бермей, қызметтік тұрғын үй-жайлардан шығаруға жатпайтыны заңды түрде анықталды.

Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2001 жылғы 29 тамыздағы «Мемлекеттік бюджет қаражаты есебінен Қазақстан Республикасы органдары қызметкерлеріне сыйлықақы беру, материалдық көмек көрсету және олардың лауазымдық айлықақыларына үстемеақылар белгілеу қағидаларын бекіту туралы» № 1127 Қаулысына сәйкес жүргізіледі [29].

2-бап "Құқық қорғау қызметі қызметкерлерінің еңбегіне ақы төлеу және өзге де әлеуметтік шаралар. қызметкерлерді және зейнеткерлерді қамтамасыз ету".

Бұл кепілдікті ПО қызметкерлері мен зейнеткерлеріне қатысты әділ деп санаймыз, бұл оны қарызға алуды білдіреді.

АҚШ-та кәсіподақ ұйымдары ПО қызметкерлерінің заңды мүдделерін қорғаудың және қорғаудың тәжірибеде дәлелденген тиімді әдісі болып табылады. Кәсіподақтарға мүшелік тек ерікті болып табылады, бірақ ол кәсіподақ мүшелеріне белгілі бір міндеттерді жүктейді — мақсатты сипаттағы ұйымның шотына ақшалай жарналарды үнемі енгізу. Мысалы, Кәсіподақтар зейнетақы қорына белгілі бір қаражатты қосымша төлейді, қандай да бір проблемалар туындаған жағдайда адвокаттарды жалдайды және көптеген басқа мәселелерді шешеді, мысалы, қызметкердің денсаулық сақтау шығындарының бір бөлігін

өтейді³. Дамыған кәсіподақ ұйымдары қызметкерге зейнетақы төлемдері мәселесін шешуге және оларды алуға және өзге де әлеуметтік кепілдіктерді, мысалы, медициналық қамтамасыз етуді іске асыруға қосымша кепілдік жасауға қосымша мүмкіндік береді. Мүмкіндіктер неғұрлым көп болса, кепілдіктерді жүзеге асыру мүмкіндігі соғұрлым жоғары болады.

Медициналық қамтамасыз ету тұрғысынан салауатты өмір салтын насихаттау бағдарламаларын әзірлеу АҚШ ПО қызметкерлеріне оң әсер етеді. Мұндай бағдарлама сәтті практикалық қолдануды табады. Мысалы, Арканзас штатында бұл қызметкерлер медициналық сақтандыруды рәсімдеу кезінде ақшалай сыйлықақы немесе жеңілдіктер ала алады⁴. Осыған ұқсас бағдарламаларды әзірлеу ПО қызметкерлерін сауықтыруға және оларға салауатты өмір салтын қалыптастыруға ықпал етеді, бұл қызметкерлердің кәсібилігін арттыруға және жалпы ел бойынша халықтың денсаулық деңгейін көтеруге әкелетіні сөзсіз [30].

Германияның ПО қызметкерлеріне қатысты мөлшері қызметкердің отбасылық жағдайына байланысты арнайы «Жергілікті» жәрдемақы қолданылады. Некеде тұрған қызметкерлер мен балалары бар қызметкерлер үшін бұл жәрдемақының мөлшері жалғызбасты және баласыз қызметкерлерге қарағанда жоғары. Сондай-ақ, бұл жәрдемақы пайыздық мөлшерде емес, абсолютті ақшалай мөлшерде белгіленетінін атап өткен жөн⁵. Аталған үстеме халықтың тууын ынталандыруға және ішкі істер органдары қызметкерлерінің отбасының әл-ауқатын нығайтуға ықпал етеді. Тиісінше, біз осы әлеуметтік кепілдікті де қарызға алу қажет деп санаймыз.

Жапониядағы ПО қызметкерлерінің әлеуметтік қамсыздандыру жүйесінің маңызды сәті-ішкі істер органдарында максималды қызмет ету мерзіміне жеткеннен кейін, шектеусіз жұмыс істеу мүмкіндігі, осылайша жапондық ішкі істер жүйесінде белсенді қолданылатын қызметкерді "өмір бойы жалдау" принципін қолдану. Бұл жағдайда қызметкер арнайы ақшалай жәрдемақы төлеу арқылы ынталандырылады. Бұл қарыз алу қызметкерлерге өз әлеуетін толық пайдалануға мүмкіндік береді, ал тиісті төлемдер мұндай қызметкерлерді қолдау үшін жақсы стимулятор болады [31].

Осылайша, шетелдік әлеуметтік кепілдіктерді қарызға алу туралы мәселені қарастырған кезде, осы кепілдіктердің әрқайсысын енгізу кезінде біз белгілі бір қиындықтарға тап болатынымызды ескеру қажет. Бұл бюджеттің осы кепілдіктерді төлеуге және қамтамасыз етуге жұмсалған барлық шығындарды жаба алмауы туралы, сондықтан оларды мемлекет үшін ең аз шығынды болатындай етіп өзгерту ұсынылады, мысалы, АҚШ-та болып жатқан сияқты ПО қызметкерлері арасында кәсіподақ және басқа да еңбек ұжымдық ұйымдарын дамытуға және нығайтуға ставка жасау (медициналық көмек тұрғысынан төлемнің жартысы). қамтамасыз ету); немесе қалған кепілдіктерді егжей-тегжейлі қарастыра отырып, ішкі істер органдарының қызметкерлеріне күнделікті қызметінде, сондай-ақ олардың отбасы мүшелері мен ішкі істер органдарының зейнеткерлеріне, мысалы, ішкі істер органдарының қызметкерлері, зейнеткерлері және олардың отбасы мүшелері арасында әлеуметтік сауалнама жүргізу арқылы шынымен қажет кепілдіктерді таңдаңыз [32].

Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығының Адам құқықтары мен негізгі бостандықтары туралы конвенциясының преамбуласында адам құқықтарының халықаралық стандарттары: Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы, Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакт және Экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы халықаралық пактінің мойындалғаны туралы мәлімделген. Абсолютті деп танылған, ешбір жағдайда шектеуге жатпайды (заңды әскери қимылдар нәтижесінде адамдардың өлімін қоспағанда), өмір сүруге, қадір-қасиетке, құлдықтан және құлдықтан қорғауға, жазаланбау құқығы. жасалған кезде қылмыс болып табылмайтын әрекет.

Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығының Адам құқықтары мен негізгі бостандықтары туралы конвенциясы посткеңестік құқықтық кеңістікте жасалған жеткілікті толық және сапалы адам құқықтарын қорғайтын құжат екенін айту орынды. Ол әмбебап сипатқа ие, өйткені ол Адам құқықтары мен негізгі бостандықтарын қорғау туралы конвенциядан ерекшеленетін әлеуметтік-экономикалық сипаттағы бірқатар маңызды ережелерді қамтиды [33].

Көптеген халықаралық келісімдер бірқатар жеке құқықтар мен бостандықтарды абсолютті деп таниды және оларды шектеуге заң жүзінде тыйым салады.

Мұндай құқықтар мен бостандықтардың тізімі Қазақстан ның Конституциясында шектеуге жатпайтын нормативтік түрде бекітілген жеке құқықтар мен бостандықтардың санынан айтарлықтай төмен. Сонымен бірге, Қазақстан ның Конституциясы құлдықтан және құлдықтан қорғау құқығын, шарттық міндеттемені орындау мүмкін еместігіне байланысты бас бостандығынан айырылмау құқығын бекітпейді.

Қазақстан ның Конституциясына сәйкес абсолютті сипаттағы белгілерге ие жеке құқықтар мен бостандықтардың шет елдердің заңнамасында нормативтік шоғырландыру өзгерді.

Осылайша, 130 мемлекет адамның өмір сүруге абсолютті құқығын мойындап, өлім жазасын заң жүзінде де, іс жүзінде де алып тастады. Швейцария конституциясы әркімнің өмір сүру құқығына кепілдік береді және өлім жазасына тыйым салады. Қырғыз Республикасының 2006 жылғы Конституциясы өлім жазасын толығымен алып тастады. Филиппин мен Корея Республикасы бұл жазалау шарасынан бас тартты. Вьетнам Социалистік Республикасының Сенаты 2006 жылы 2000 жылға дейін бірқатар экономикалық қылмыстар үшін қолданылған, ал 2000 жылдан бастап пара алу түріндегі сыбайлас жемқорлық қылмысы үшін енгізілген өлім жазасын толығымен алып тастау үшін дауыс берді. 300 миллион донгтан астам сомаға ресми тұлға. Ирландия Конституциясына сәйкес, құрсақтағы баланың өмір сүру құқығына ананың өмір сүру құқығымен тең дәрежеде мемлекет кепілдік береді [34].

Өлім жазасын қолданатын мемлекеттерде өмір сүру құқығы адамның өмірден озбырлықпен айырудан қорғалатын мемлекетпен қорғалатын құқығы және мемлекеттің алдын алу мен міндеті ретінде қарастырылады.

кісі өлтірулерді тиімді тергеу. Көптеген елдер өлім жазасын орындау әдістерін өлтіретін инъекцияға ауыстырды. Өлім жазасын жүзеге асырудың басқа

тәсілдері негізінен құқықтық жүйесі діни құқыққа негізделген елдерде қолданылады.

Қазақстан Республикасы бейбіт уақытта қарапайым қылмыстар үшін өлім жазасын алып тастаған елдердің қатарында. Бұл мемлекеттің Конституциясының нормалары бойынша адамды өз еркімен өмірінен айыруға тыйым салынады. Өлім жазасы заңмен белгілі бір қылмыстар – адамдардың өліміне әкеп соғатын террористік қылмыстар, соғыс уақытындағы аса ауыр қылмыстар үшін ғана ерекше жаза ретінде қолданылатын жаза ретінде қарастырылады. Алайда өлім жазасына кесілген адам кешірім сұрай алады.

Өлім жазасының қолдану аясын тарылту үрдісі Оңтүстік-Шығыс Азия елдеріне іс жүзінде әсер еткен жоқ. Өлім жазасына кесілгендер саны бойынша Қытай Халық Республикасы, Сингапур және Таиланд көш бастап тұр. Үндістанда жесір әйелдің күйеуінің жерлеу кезінде өзін-өзі өртеп жіберуіне қатысты ежелгі сати рәсімі 1987 жылға дейін сақталды. Сол жылы қабылданған Сатидің алдын алу жөніндегі комиссия заңы жесір әйелді итермелеу үшін өлім жазасына кесуге мүмкіндік береді. бұл ырым. Сингапур заңдары бойынша мемлекетке опасыздық жасаған немесе кісі өлтірген, есірткі саудасымен және есірткі саудасымен айналысқандар үшін өлім жазасы міндетті болып табылады. Өлім жазасы атыс қаруының заңсыз айналымына байланысты қылмыстар үшін қолданылуы мүмкін.

Адам өлтіру, зорлау, қорлау және зинақорлық өмірден айырумен жазаланады, ал бұл қылмыстар үшін өлім жазасы даусыз жаза болып табылады. Асу - өлім жазасын орындаудың негізгі жолы, бірақ неке адалдығын бұзғаны үшін оларды таспен атып өлтіреді. 2000 жылдан бері Пәкістан Ислам Республикасында өлім жазасы кәмелетке толмағандарға қолданылмайды [35]. Иран Ислам Республикасы мен Сауд Арабиясы Корольдігінде өлім жазасын қолдану жалғасуда. Соңғысының қылмыстық заңнамасы бақсылық, бақсылық, жолдан тайғандық үшін өлім жазасын қолдануға рұқсат береді және өлім жазасын бас кесу арқылы орындау тәжірибеде. Дегенмен, Таяу Шығыстағы басқа елдердегі сияқты, жәбірленушінің туыстарының төлемді қабылдауы және осыған байланысты қылмыскерді кешіру туралы өтінішхатты қабылдауы мүмкін. Адам өміріне қол сұғылмаушылықты мойындайтын Адам және халықтардың құқықтары жөніндегі Африка хартиясының жұмыс істеуіне қарамастан, өлім жазасы Африканың бірқатар елдерінде сақталады және Нигерия Федеративтік Республикасында, Судан Республикасында, республикада кеңінен қолданылады. Сомали Федеративтік Республикасы және Кения Республикасы. Америка Құрама Штаттарында Қазақстан және штаттық заңдар өлім жазасын қарастырады. Бірақ іс жүзінде өлім жазасы туралы Қазақстан заңнама сирек қолданылады. 37 штатта өлім жазасына кесу үкімі штаттың Жоғарғы сотына жіберіледі. Жапонияның Қылмыстық кодексі қылмыстың 12 түрі үшін өлім жазасын қарастырады, соның ішінде қарулы көтеріліс ұйымдастыру, сыртқы шабуылға көмектесу, кісі өлтіру, тонау, өлімге немесе жәбірленушінің денсаулығына ауыр зақым келтіруге әкеп соғады. Жазаның балама емес шарасы ретінде өлім жазасы Жапонияға қарсы әскери агрессияға итермелеу мақсатында шет мемлекетпен сөз байласу үшін қолданылады. Тағы 30 арнайы заң қылмыстың кемінде 5 түрі, соның ішінде адам өліміне әкеп соқтырған террористік әрекет үшін өлім жазасын қолдануға

мүмкіндік береді. Кәмелетке толмағандарға өлім жазасы қолданылмайды, кейінге қалдыру қарастырылған адамдардың өліміне себеп болды. Кәмелетке толмағандарға өлім жазасы қолданылмайды, кейінге қалдыру қарастырылған адамдардың өліміне себеп болды. Кәмелетке толмағандарға өлім жазасы қолданылмайды, кейінге қалдыру қарастырылған [36].

Адамның қадір-қасиетіне деген абсолютті құқығын құқықтық бекітуде айырмашылықтар бар. Оның басты себебі – елдің салт-дәстүріне, діни наным-сеніміне, мәдени ерекшеліктеріне байланысты жеке тұлғаның құндылығын әртүрлі түсінуде.

Бұрынғы Кеңес Одағы аумағында құрылған елдердің көпшілігі адамның қадір-қасиетіне деген құқығын абсолютті құқық ретінде таниды. Әзірбайжан Республикасының, Беларусь Республикасының, Қырғыз Республикасының, Өзбекстан Республикасының Конституцияларында бұл құқыққа мемлекет кепілдік береді. Молдавия Республикасының, Тәжікстан Республикасының және Түркіменстанның Конституциясының адамның ажырамас құқығы ретінде арнамыс пен қадір-қасиет құқығын мойындау [37]. Қытай Халық Республикасының, Пәкістан Ислам Республикасының және Жапонияның негізгі заңдарында тұлғаның қадір-қасиетін нормативтік бекітуге деген көзқарас ұстамды болып саналады - тұлғаның қадір-қасиеті негізінен субъективті-тұлғалық жағынан бекітіледі. жеке автономияға, жеке өмірге қатысты ұстанымдар. Испания, Үндістан конституцияларына сәйкес, Бельгия, жеке тұлғаның қадір-қасиеті жеке адамның белгілі бір әлеуметтік мәртебеге және өмір сүру сапасына қол жеткізуіне жағдай жасаудың негізі болып табылады. Францияда адамның қадір-қасиетіне деген құқығы конституциямен бекітілмеген [38].

Германияның сот тәжірибесінің тәжірибесі қызық, онда адамның қадір-қасиеті туралы нормалар абайлап қолданылады, өйткені адам қадір-қасиетінің кепілі «ұсақ-түйек» қолданылуы мүмкін. Адамның қадір-қасиеті түсінігінің құқықтық анық еместігіне байланысты оның өте кең түсіндірілуі қадір-қасиетке қол сұғылмаушылықтың мәнін жоғалтуына әкелуі мүмкін. Талапкер өзінің деп мәлімдеген кезде сот ісі белгілі болды.

Кейбір елдерде дене жазасын қолдану жеке тұлғаның қадір-қасиетін құрметтеуге сәйкес келмейді. Сингапурда қылмыстың 30-дан астам түрі үшін таяқ жеу сияқты жаза түрі белгіленген. Соққылардың санын сот анықтайды. Дене жазасы қарулы тонау, есірткі саудасымен байланысты қылмыстар, елге заңсыз кіру, зорлау, вандализм үшін қолданылады. Сондай-ақ, егер сот кәмелетке толмаған бала тәрбиелік ықпалға ұшырамайды деп есептесе, соңғысы таяқпен ұруға жатады. Сауд Арабиясы Корольдігінде ұрлық, ішімдік ішу және жыныстық қылмыстар сияқты көптеген қылмыстар үшін қамшымен ұру, аяқ-қолды кесу түріндегі дене жазасы қолданылады. Полиция мен түрмелерде тұтқындалған және сотталған адамдарды азаптау және қатыгездік көрсету орын алады. Таяқпен ұруға, тырнақтарын жұлға, темекімен жағуға, жыныстық зорлық-зомбылыққа жол беріледі. Құқық қорғау ұйымдары құмар ойын ойнағаны, марихуана шегу, некесіз жыныстық қатынас үшін, мотоцикл таксиінің артқы орындығында отырған әйелдің аяқ-қолын кесу және көпшілік алдында ұрып-соғу жағдайларын хабарлады [39].

Жеке өмірге қол сұғылмаушылық, жеке және отбасылық құпияға құқығы абсолютті құқық ретінде танылады және Еуропа елдерінің конституцияларымен қорғалады. Италия Республикасының Конституциясы хат алмасудың еркіндігі мен құпиялылығын, сондай-ақ коммуникацияның барлық түрлеріне қол сұғылмайтынын жариялайды. Жеке және отбасылық өмір Грекия Республикасының, Эстония Республикасының, Словения Республикасының Конституцияларымен қол сұғылмайтын деп танылады. Хорватия Республикасының Конституциясы әрбір адамға жеке және отбасын құрметтеуге және құқықтық қорғауға кепілдік береді.

Америка Құрама Штаттарында жеке өмірге қол сұғылмаушылық құқығы «сары баспасөзден» қорғау қажеттілігі ретінде пайда болды және кейіннен жеке қатынастарға мемлекеттің араласуынан қорғауды қоса алғанда, айтарлықтай кең түсіндіріледі. Конституциялық тәжірибеде бұл құқық «жалғыз қалу құқығы», адамның жеке өмірін бақылау және оған қол жеткізуді шектеу құқығы ретінде анықталады. туралы түсінік «жеке тұлғаның ақпараттық егемендігі». 1981 жылы Еуропа Кеңесі Жеке деректерді автоматты түрде өңдеуге қатысты адамдарды қорғау туралы конвенцияны қабылдады және Еуропа Кеңесіне мүше мемлекеттердің Министрлер комитетінің ұсынымдарын қабылдады (1986, 1987 ж.).

Барлық елдерде ашылуы азаматтарға да, мемлекетке де зиян келтіруі мүмкін ақпаратты қамтитын жабық және шектеулі қолжетімді ақпаратқа қол жеткізуге тыйым салынған. Германия Федеративтік Республикасы азаматтарды ақпараттық құқықтары мен бостандықтарынан айыруды қарастырады демократиялық жүйенің негіздеріне қарсы тұру мақсатында осы құқықтар мен бостандықтарды теріс пайдаланған жағдайда [40]. 2001 жылғы 11 қыркүйектегі оқиғалардан кейін Канаданың Бас Прокуроры халықаралық қатынастар мен ұлттық қауіпсіздікке әсер ететін ақпаратты беруге тыйым салу құқығына ие болды.

Қазіргі әлемде көптеген елдердің Негізгі Заңдарында азаматтардың ар-ождан және дін бостандығына құқығы абсолютті құқық ретінде бекітілген.

Зайырлылық Еуропа елдеріне тән. Швейцария конституциясы шіркеуді мемлекеттен бөледі және ар-ождан бостандығына, дінді таңдау және іс-әрекетке жеке және ұжымдық түрде кепілдік береді. Атеистік көзқарастар танылады. Болгария Республикасының Конституциясы ар-ождан бостандығына кепілдік береді, православие дәстүрлі дін ретінде көрсетілген, бірақ діни сенімдерді саяси мақсаттарда пайдалануға тыйым салады. Албания Республикасының Конституциясының кіріспесінде Албания халқы Құдайға және басқа да жалпы мойындалған құндылықтарға сенеді, бірақ елде мемлекеттік дін жоқ. Чех Республикасының Негізгі құқықтары мен бостандықтары Хартиясы денсаулық пен имандылықты, қоғамдық қауіпсіздік пен тәртіпті, басқа адамдардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау және қорғау мақсатында азаматтардың діни құқықтарын шектеу мүмкіндігін береді. Францияда діни ұйымдар мен топтар екі рет қылмыс жасап, қоғамдық тәртіпке және азаматтарға қауіп төндіретін адамдар мемлекет тарапынан таратылуы мүмкін. Нидерланды Корольдігінде дін саласы жеке құқықпен реттеледі. Польша Республикасында ар-ождан бостандығы және діндердің теңдігін құрметтеу принципімен қатар [41].

Рим-католик шіркеуінің ерекше рөлі мойындалды, исламдық қорлар еркін жұмыс істейді, Қазақстан соттары экстремистік және террористік қылмыстар жасағаны үшін кінәлі деп танылған тұлғалардың елге келуіне рұқсат берді.

Көптеген шет мемлекеттердің қылмыстық заңнамасында сенушілердің сезімін ренжітетін әрекеттер үшін жазаны қарастыратын нормалар бар. Германия Федеративтік Республикасында қасиетті қылмыс деп танылады - шіркеуден немесе діни рәсімдерге арналған үй-жайлардан діни қастерлеу объектілерін, сондай-ақ ғибадат ету рәсімін өткізуге арналған үй-жайларды ұрлау; мұндай заттардың бүлінуі немесе жойылуы. Дания Корольдігінде қызмет кезінде пайдаланылған шіркеу заттарына қатысты әдепсіз әрекеттер қылмыстық жауапкершілікке тартылады. Осыған ұқсас әрекеттер Австрияда, Бельгияда, Америка Құрама Штаттарында, Тунис Республикасында, Түркия Республикасында және Украинада қылмыстық деп танылады. Испания мен Латвия Республикасының Қылмыстық кодекстерінде атеисттерді дінге деген көзқарастарына байланысты қорлағаны үшін жауапкершілік туралы нормалар бар.

Теократия элементтері бар мемлекеттер бар. Бұл олардың кейбірінің атауларында тікелей көрсетілген: Ауғанстан Ислам Республикасы, Ислам, Иран Республикасы, Мавритания Ислам Республикасы, Пәкістан Ислам Республикасы. Теократиялық мемлекет – Ватикан. Малайзия, Судан Республикасы, Эфиопия Федеративтік Демократиялық Республикасында діннен бас тартуды қылмыстық деп санайтын заңдар бар, ал Пәкістан Ислам Республикасында өлім жазасын қарастырады. Біріккен Араб Әмірліктерінің Конституциясына сәйкес, Ислам одақтың ресми діні, шариғат – заңнаманың ресми қайнар көзі.

Мемлекеттердің абсолютті іс жүргізу құқықтарын конституциялық-құқықтық реттеуде ұқсастық та, айырмашылық та бар.

Сот арқылы қорғау құқығы көптеген елдердің конституциялық заңдарында бекітілген, соның ішінде Австралия, Ұлыбритания, Бразилия Республикасы, Үндістан, Италия Республикасы, Нидерланд Корольдігі, Канада, Америка Құрама Штаттары, Франция, Қазақстан, Германия Республикасы. Бұл құқыққа барлық елдерде қалыптасқан соттар жүйесі кепілдік береді. Юрисдикция (юрисдикция) әртүрлі елдерде әртүрлі анықталады. Ұлыбритания және Солтүстік Ирландия Біріккен Корольдігінде, Америка Құрама Штаттарында азаматтық-құқықтық қатынастарға қатысты юрисдикция сотталушының мемлекет аумағында «қатысу» негізінде дамыды. Францияда даудың француз азаматы жасаған мәмілеге қатысты екендігін соттың құзыреттілігін мойындау жеткілікті, сонымен қатар осы мәміленің жасалған жеріне қарамастан.

Шет мемлекеттердің заңдарында кінәсіздік презумпциясы құқығын бекітудегі айырмашылықтар әртүрлі елдерде қылмыс жасаудағы кінәсі дәлелденген және сотталушы кінәсіз деп есептелетін сәттен бастап есептелетініне байланысты. елдерде әртүрлі анықталады. Әзірбайжан Республикасы, Армения Республикасы, Португалия, Тәжікстан Республикасы Конституцияларының ережелеріне сәйкес, айыпталушы оған қатысты айыптау үкімі шығарылып, ол заңды күшіне енгенге дейін кінәсіз деп танылады. Италия Республикасының Конституциясында презумпция кінәсіздігі біршама басқаша – кінәлілер түпкілікті

сотталғанға дейін баяндалады. Кінәні өз бетінше мойындау Кенияның, Ботсвана Республикасының, Гана Республикасының, Сьерра-Леоне Республикасының қылмыстық іс жүргізу заңнамасы бойынша кінәсіздік презумпциясын жоққа шығарады. Американың құқықтық доктринасы да дәл осындай ұстанымдарды ұстанады. Көптеген мемлекеттерде белгілі бір ақтаушы мән-жайларды дәлелдеу міндеті жауапкерге жүктеледі. Американдық құқықтанушылардың пайымдауынша, айыпталушы өз кінәсін мойындай отырып, мемлекетке айыптау алдында өз міндеттерін орындауға көмектеседі, түзеу шараларын тез және сөзсіз қолдануға ықпал етеді, өзіне қажетсіз азаптың түсуіне жол бермейді, жәбірленушіні тыныштандырады [42].

Бір қылмыс үшін қайта сотталмау құқығы (*ne bis in idem*) көптеген мемлекеттердің конституциялық заңнамасында бекітілген. Ол Америка Құрама Штаттарының Конституциясына V түзетуде, Әзірбайжан Республикасының, Грецияның, Тәжікстан Республикасының, Хорватия Республикасының, Жапонияның Конституцияларында және Негізгі құқықтар мен бостандықтардың Хартиясында бар. Чехия 3. Бір қылмыс үшін екі рет соттауға тыйым салу кейбір конституцияларда қысқаша және қысқаша (Әзербайжан Республикасы, Үндістан, Корея Республикасы, Литва Республикасы, Португалия, Германия Федеративтік Республикасы), басқаларында бас тарту туралы егжей-тегжейлі ереже арқылы көрсетілген. қылмыстық қудалау, ақтау, жазалаудың тоқтатылуы болған жағдайда қайта қылмыстық жауапкершілікке тартуға (Мексика, Кипр Республикасы, Словакия Республикасы, Эстония Республикасы) [43].

Барлық елдерде заң қолданудың немесе ауырлататын заңның кері әсерінен қорғау құқығы абсолютті емес.

Америка Құрама Штаттарының Үлгі Қылмыстық кодексінде ол күшіне енгенге дейін жасалған қылмыстар қамтылмайтындығы туралы ережелер бар және мұндай қылмыстар бұрыннан бар заңға бағынады. Сонымен қатар, бұрынғы Қылмыстық кодекстің нормалары қылмыстық істі қарау жаңа Қылмыстық кодекс күшіне енген уақытқа дейін аяқталмаған, егер бұл бұзушылыққа немесе сот ісін жүргізуді кейінге қалдыруға әкеп соқпаса, сондай-ақ егер ескі Кодекстің ережелерімен қудалаудан қорғау немесе жауапкершілікті жеңілдету көзделген болса, жауапкердің келісімі. Жаңа қылмыстық кодекс күшіне енгенге дейін жасаған қылмыстары үшін сотталған адамдарға бұрынғы кодекстің пробациялық бақылауды қолдану, қамаудан босату, оның ішінде шартты түрде мерзімінен бұрын босату,

Андорра, Беларусь Республикасы, Боливия, Румыния қылмыстық заңнамасы салыстырмалы түрде неғұрлым жұмсақ уақытша заңды қолдануға мүмкіндік береді. Парагвай, Сальвадор, Италия Республикасы, Коста-Рика, Греция, Бразилия Федеративтік Республикасы, Германия Федеративтік Республикасы, Испания, Перу заңдарында заңнан белгілі белгілі шектеулі мерзімге жарамды және қолданылатын заңды ереже бар. оның қолданылу мерзімінде жасалған әрекеттерге, тіпті егер ол күшінде болмаса да (соғыстың немесе қоғамдық апаттың төтенше қылмыстық заңдары). Францияда жаңа заң қабылданғандардың орындалуына әсер етпейді сөйлем. Литва Республикасының Конституциялық соты жауапкершілік жойылған немесе жеңілдетілген

жағдайларда *lex retro non agit* ережесінен алып тастауға болатын принциптің конституциялық мәнін белгіледі. Румынияның және Португалия Республикасының конституциялық соттары әкімшілік жауапкершілікті заңнамалық реттеу саласында заңның кері күші принципін қолдану керек деген ұстанымын білдірді.

Өзіне және жақын туыстарына қарсы айғақ бермеу құқығы (куәгерлердің иммунитеті үшін) англосаксондық және романо-германдық құқық жүйелері елдерінде абсолютті заң сипатына ие. Англосаксондық құқықтық жүйе елдерінің заңнамасында куәгер иммунитетін жүзеге асыруды қамтамасыз ететін нормалардың неғұрлым егжей-тегжейлі жиынтығы бар, кейбір елдерде бұл нормалар заңның жеке тарауында қалыптастырылған, бай прецедент бар. тәжірибе. Романо-германдық құқық жүйесінде куәгердің иммунитеті туралы ережелер процеске қатысушылардың құқықтарын реттейтін әртүрлі актілерде қамтылған. Куәгерлердің иммунитетіне кепілдік беру ережелері Америка Құрама Штаттарының Заңдар кодексіне, Қылмыстық іс жүргізудің Бірыңғай ережелеріне, Куәгерлердің қол сұғылмау туралы мемлекеттік үлгілік заңына енгізілген. Қазақстан заң өзін-өзі айыптаудың алдын алу үшін қамауға алынған күдіктілерге олардың үндемеу құқығын және айтылғандардың барлығы оларға қарсы дәлел ретінде пайдаланылуы мүмкін екенін түсіндіруге міндеттейді². Англия соттары діни қызметкердің куәлік беруден бас тарту және мойындау құпиясын сақтау құқығын мойындамайды. Германия Федеративтік Республикасының соттары куәгер ретінде жауап алу арқылы айғақтарды көшіру әдісін қолданады [44].

Шет елдерде туыстарына қарсы айғақ бермеу құқығы кеңінен таралған. Англиядағы азаматтық сот ісін жүргізуде куәгер ретінде әрекет ететін адамға қарағанда жұбайының артықшылығы қолданылады. Адал жауап әйеліне зиян тигізетін жағдайда, күйеу куәнің сұрағына наразылық білдіруге құқылы. 1968 жылғы «Дәлелдер туралы» заңға сәйкес, егер бұл қылмыстық қудалау немесе жазаны қайта бастау қаупін тудырса, куәгерді ақпарат беруге міндеттеуге жол берілмейді. Болгария Республикасының азаматтық іс жүргізу заңнамасына сәйкес куәнің иммунитеті тікелей тараптың туыстарына, Румынияда туыстықтың үшінші дәрежесіне дейін, оның ішінде ажырасқан жұбайға да таралады. Венгрияда, Болгария Республикасында,

Германия Федеративтік Республикасында айғақ беруден босату негіздері жеке және кәсіби болып бөлінеді. Заңда белгіленген тұлғалардың жеке белгілері бойынша айғақтар беруден бас тартуға құқығы бар. Мұндай адамдардың ішінде заң айыпталушының күйеу жігітін (қалыңдығын), сондай-ақ азамат серіктестікте тұруға ниет білдірген басқа адамды; неке бұзылғаннан кейін де айыпталушының жұбайы, серіктестік бұрын тоқтатылған болса да, айыпталушының серігі немесе өмірлік серігі; айыпталушымен немесе жәбірленушімен тікелей туыстық, құдалық туыстық қатынаста тұзу, бүйірлік туыстық қатынаста үшінші дәрежеге дейін немесе екінші дәрежеге дейін туыстық қатынаста болған адам.

Тәжікстан Республикасының Конституциясы тек алдын ала тергеу және сот ісін жүргізу шеңберінде білікті заң көмегін алу құқығына кепілдік береді. Германия Федеративтік Республикасының Негізгі Заңында азаматты бас бостандығынан айыру немесе қамауда ұстау мерзімін ұзарту туралы хабардар

етілуі тиіс сенім білдірілген адам туралы айтылған. Француз конституциясында қорғау туралы ережелер жоқ, бірақ елдің заңы адвокаттарды әділет көмекшілері деп атайды және азаматтарға сот және қылмыстық істер бойынша заң көмегін көрсетуге, сотта және соттан тыс мекемелерде олардың мүдделерін білдіруге құқық береді. Беларусь Республикасының Конституциясында заң көмегін алу құқығы өте кең түсіндіріледі, заң көмегін көрсетуге қарсылық білдіруге тыйым салынады.

Францияда қылмыстық қорғаушы адвокаттардың қызметі субсидияланған заң көмегінің мемлекеттік жүйесі бойынша төленеді. Құқықтық ақпаратқа қолжетімділікті қамтамасыз ету және азаматтардың негізделген заңды шешімдер қабылдауын қамтамасыз ету мақсатында консультациялар түрінде тегін заңгерлік көмек көрсетіледі. Америка Құрама Штаттарында тегін заң көмегінің аралас түрі дамыды. Оны Австралия, Англия, Канада, Норвегия, Уэльс, Швеция, Шотландия сияқты аз қамтылғандарға заңгерлік көмек көрсетуге арналған мамандандырылған мекемелер желісі арқылы мемлекеттік қорғаушылар, сондай-ақ жеке адвокаттар ұсынады. Ірі заң фирмалары тегін және ақылы заң көмегін біріктіреді [45].

Көптеген елдер қылмыс құрбандарының қауіпсіздігін қамтамасыз ету және келтірілген зиянды өтеу арқылы олардың қорғау құқығына кепілдік береді. Қазақстан Республикасының Қылмыстық іс жүргізу кодексінде жәбірленушілердің, куәлардың және процеске басқа да қатысушылардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету нормалары жеке тарауда көрсетілген. Егер процеске қатысушыға қатысты қорқыту немесе қандай да бір зорлық көрсету фактісі анықталса, еліміздің қылмыстық кодексі қылмыстық іс қозғауды талап етеді. Сот бүркеншік атпен куәгерден жеке мәліметтерді жарияламай жауап алуға құқылы; жеке тұлғаны тануды болдырмайтын жағдайларда; процеске басқа қатысушылардың көзбен шолуынсыз; бейне және дыбыс жазу құралдарын пайдалануға тыйым салу, жауап алу кезінде айыпталушы мен қорғаушы өкілдерін залдан шығару. Кәмелетке толмаған айыпталушының жеке басы туралы деректерге қол жеткізу шектелген. Украинаның қылмыстық сот ісі қорғауға алынған жәбірленушілерден қауіпсіздік шараларын сақтау, қауіпсіздік органдарына заңсыз әрекеттердің барлық қауіп-қатерлері туралы хабарлау, қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін пайдалануға берілген құжаттар мен мүліктерді мұқият өңдеуді талап етеді. Егер бүркеншік ат қолданылса, қылмыстық іс материалдарынан тұлғаның жеке басы туралы мәліметтер бар барлық құжаттар алынып тасталады. Мұндай құжаттар тергеу органында сақталады. Канада, Америка Құрама Штаттары және Еуропаның көпшілігінде құрбандарды, куәгерлерді және олардың отбасыларын қорғау бағдарламалары бар.

Қорғанысты ұйымдастыруды прокурор бастайды, қорғау шараларын қолдануды Америка Құрама Штаттарының Қазақстанқ атқарушылық қызметі (Маршал қызметі) жүзеге асырады. Канадада қорғауды Канада корольдік полициясының есірткіге қарсы күрес басқармасы қамтамасыз етеді.

Ағылшын-американдық құқықта мемлекет тарапынан келтірілген зиянды өтеу ақшалай өтемақы төлеуден көрінеді. Америка Құрама Штаттарында моральдық зиянды өтеу мемлекеттік деңгейде реттеледі. Өтемақы мөлшері мемлекеттердің құқықтық жүйесіне байланысты. Ірі корпорацияларға немесе

мемлекеттік ұйымдарға қарсы топтық сот ісі жиі кездеседі. 2001 жылғы 11 қыркүйектегі лаңкестік әрекеттің ошағында болған және оның салдарын жойған тоғыз мың жұмысшы Нью-Йорк қаласына қарсы топтық шағым түсірді. Талапкерлердің пайдасына 712,5 миллион АҚШ доллары өндірілді. Ұлыбритания және Солтүстік Ирландия Біріккен Корольдігінде 1960 жылы Қылмыстық жарақаттың орнын толтыру комиссиясы құрылды. Бұл комиссия үнемі өзгертіліп отыратын Тарифтік схеманы әзірлеуде [46].

Адамның құлдықтан қорғау құқығына барлық дерлік елдер конституциялық кепілдік береді. 1926 жылы құлдыққа тыйым салу туралы конвенция, 1956 жылы құлдыққа, құл саудасына және құлдыққа ұқсас мекемелер мен әдет-ғұрыптарды жою туралы қосымша конвенцияның қабылданғанына қарамастан, құлдықты жою туралы соңғы заң 1956 жылы қабылданды. Мавритания 1980 жылы ғана әлемдік қауымдастықтың қысымымен. Қазіргі әлемде құлдық әртүрлі формада болды. Құлдықтың негізі - басқа адамның өмірі мен тағдырына толық бақылау жасау. Қарыз құлдығы Үндістан мен Пәкістан Ислам Республикасында жиі кездеседі².

Әзірбайжан Республикасының Қылмыстық кодексі адамға қатысты меншік құқығына тән құқықтарды толық немесе ішінара жүзеге асырғаны үшін құлдық үшін қылмыстық жауапкершілікті белгілейді. Голландияның Қылмыстық кодексі мен Францияның Қылмыстық кодексі адам саудасы үшін жазаланады, 1933 жылғы 14 қаңтардағы Франция заңы бала асырап алу желеуімен балаларды сатумен күресуге бағытталған.

Халықаралық актілерде де, шет мемлекеттердің заңдарында да адамның маңызды жеке құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету кезінде оларды шектеудің мүмкін еместігін тану қолданылады. Алайда, жеке құқықтар мен бостандықтардың бір бөлігі мұндай нормативтік бекітуді алған жоқ. Дүние жүзінің көптеген елдерінде адам мен азаматтың ешбір жағдайда шектеуге жатпайтын құқықтары мен бостандықтары абсолютті құқықтар мен бостандықтар деп аталмайды. Осыған байланысты абсолютті құқықтар мен бостандықтар адам мен азаматтың негізгі жеке құқықтары мен бостандықтарын қорғау және қорғау жөніндегі мемлекеттерде әрекет ететін тетіктер шеңберінде қорғалады және қорғалады [47].

Сонымен, Қазақстан адам мен азаматтың абсолютті құқықтары мен бостандықтарын халықаралық деңгейде тануға және құқықтық бекітуге елеулі үлес қосты. Бірақ адам құқықтары мен бостандықтары саласындағы заманауи халықаралық стандарттар күрделі және алуан түрлі, осыған байланысты олар әрқашан біржақты түсіндірілмейді. Абсолютті құқықтар мен бостандықтарға қатысты халықаралық стандарттарды қатаң түрде ресми қолдану оң нәтижеге кепілдік бермейді. Шет елдерде абсолютті құқықтар мен бостандықтарды түсінуге және құқықтық бекітуге көзқарастар мемлекеттердің ұлттық-құқықтық, мәдени, діни және басқа да дәстүрлерін ескере отырып қалыптасады, соның нәтижесінде олар көптеген аспектілері бойынша ерекшеленеді, ал кейде оларға қарама-қайшы болады. бір-бірін. Көптеген елдер маңызды жеке құқықтар мен бостандықтардың абсолютті сипатын мойындап, өз конституцияларында бекітеді. Кейбір мемлекеттерде абсолютті құқықтар мен бостандықтардың құқықтық консолидациясы абсолютті сипаттағы белгілерге сәйкес келмейді. Ақылға

қонымды тепе-теңдікке жету үшін халықаралық стандарттар ережелері мен мемлекеттердің ұлттық ерекшеліктерін біріктіру қажет. Осыған байланысты адамның абсолютті құқықтары мен бостандықтары, әсіресе оларды қорғау және қорғау саласындағы заңнаманы жетілдіру кезінде халықаралық стандарттарды қолданбауға жол берілмейді.

Қазақстан ның қазіргі конституциялық заңнамасындағы адам мен азаматтың абсолютті құқықтары мен бостандықтарын зерттеуді қорытындылай келе, мынаны атап өткен жөн.

Абсолюттік құқықтар мен бостандықтар табиғи құқықтан туындап қана қоймай, сонымен қатар позитивті құқыққа бет бұрған категория ретінде қазіргі кезеңде адамның табиғи құқықтары теориясының дамуының заңды нәтижесі болды. Абсолютті құқықтар мен бостандықтарда ең бастысы адамның табиғи болмысы емес, адамның өзі. Сондықтан бұл құқықтар мен бостандықтар тек жеке болып табылады, ешбір жағдайда шектеуге жатпайды, олардың тікелей әсерін қамтамасыз ететін конституциялық және құқықтық жолмен құқықтық бекітуге ұмтылады.

Адамның және азаматтың абсолютті құқықтары мен бостандықтары дегеніміз - адамның басқа құқықтары мен бостандықтарына шексіз оң әсер ететін, қажеттілікке бағытталған, шектеуге болмайтын оң әлеуетін іске асыру үшін қажетті жеке құқықтары мен бостандықтары. Конституциялық-құқықтық тетіктің, оның ішінде мемлекеттік және мемлекеттік емес органдар мен ұйымдардың көмегімен қорғалатын және қорғалатын, тиісті құқықтық құралдарды пайдалана отырып, жеке тұлғалардың қызметін олардың тікелей әсерін қамтамасыз ететіндей заңнаманы шоғырландыру үшін.

Абсолюттік құқықтар мен бостандықтардың барлық табиғи құқықтарға тән белгілері бар – олар ажырағысыз, адамға туғаннан тиесілі, тұлға ретінде және қоғам мүшесі ретінде тиесілі, конституциялық кепілдік берілген, сондай-ақ ерекше белгілер – олар тек қана жеке адамның құқықтары мен бостандықтары, оларды шектеуге болмайды, тұлғаның оң дамуына бағытталған, іс-әрекеттің шектеусіз сипаты бар, адамдардың шексіз шеңбері сақтауға міндетті, конституциялық кепілдік берілген, нақты (нақты) абсолюттілікке ие, олардың тікелей әрекетімен, сондай-ақ болуымен оларды қорғау мен қорғаудың конституциялық-құқықтық механизмі. Абсолюттік құқықтар мен бостандықтар жеке тұлғаның құқықтық мәртебесінде шешуші рөл атқарады.

Абсолютті құқықтар мен бостандықтарды қамтамасыз ету үшін олардың болуын, конституциялық кепілдіктерін және оларды қорғау мен қорғаудың конституциялық-құқықтық механизмін мойындау қажет. Осыған байланысты адам мен азаматтың абсолютті құқықтары мен бостандықтарын конституциялық деңгейде бекіту ұсынылады: өмір сүру құқығы; абыройға; сервитуттан қорғау үшін; жеке өмірге, жеке және отбасылық құпияға, өзінің ар-намысы мен жақсы есімін қорғауға; ар-ождан және дін бостандығына; құқықтары мен бостандықтарын сот арқылы қорғау үшін; істі сол сотта және заңмен соттылығына жатқызылған судьяның қарауы үшін; білікті заң көмегін алуға; кінәсі Қазақстан заңда белгіленген тәртіппен дәлелденгенге дейін және заңды күшіне енген сот үкімімен белгіленгенге дейін кінәсіз деп санауға; бір қылмысы үшін қайта

сотталмаған; шеңбері Қазақстан заңмен белгіленген өзіне және жақын туыстарына қарсы айғақтар бермеу; жауапкершілікті белгілейтін немесе ауырлататын заңның кері күшінен қорғауға; қылмыстан және билікті асыра пайдаланудан қорғауға; мемлекеттік органдардың немесе олардың лауазымды адамдарының заңсыз әрекеттерінен (әрекетсіздігінен) келтірілген зиянды мемлекет өтеу үшін [48].

Қазақстанның Конституциясында абсолютті құқықтар мен бостандықтардың көпшілігі конституциялық түрде оң жолмен бекітілген; кейбір абсолютті құқықтар императивтікпен біріктірілген позитивті түрде бекітіледі; абсолютті құқықтардың бір бөлігі құқықтық реттеудің теріс әдісінің көмегімен бекітіледі. Бірақ бұл адам мен азаматтың абсолютті құқықтары мен бостандықтарын қандай да бір жағдайда қандай да бір жағдайда шектеуге толық тыйым салуды заңнамалық бекітуді қамтамасыз етпейді. Осыған байланысты Қазақстан ның Конституциясын бірқатар жеке құқықтар мен бостандықтарды абсолютті құқықтар мен бостандықтар деп тану және оларға кепілдік беру туралы 67-баптың 2-бабымен толықтыру ұсынылады. Адам құқықтары мен бостандықтары саласындағы қазіргі заманғы халықаралық стандарттардың күрделілігі мен алуан түрлілігі олардың екі жақты түсіндірілу мүмкіндігін және адам мен азаматтың абсолютті құқықтары мен бостандықтарына қатысты қатаң формалды қолданылуы оң нәтижеге кепілдік бермейді. Көптеген елдер конституциялық түрде маңызды жеке құқықтар мен бостандықтардың абсолютті сипатын мойындайды. Кейбір елдерде бірдей жеке құқықтар мен бостандықтарды заңнамалық бекіту абсолютті сипаттағы белгілерге сәйкес келмейді. Бірақ абсолютті құқықтар мен бостандықтарды қорғау және қорғау тетігі бойынша ұлттық заңнаманы жетілдіру кезінде халықаралық стандарттарды қолданбауға жол берілмейді.

2.2 Ішкі істер органдары қызметкерлерінің құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету проблемалары

Әкімшілік құқық саласында С.Ф. Кечекьян тұжырымдаған мына ереже толық расталып отыр: «Құқықтық қатынастар – бұл оның іс-қимылындағы, оны жүзеге асырудағы норма. Құқық пен міндеттерді, құқықтық қатынастарды құру қоғам өміріндегі құқық нормаларын іске асыруды білдіреді» [50, 24-б.].

XX ғасырдың 90-жылдарынан бастап Қазақстан Республикасында нарықтық экономика мен демократияның қалыптасып, дамуы басталды. Жеке меншік пен еркін кәсіпкерліктің пайда болуы ішкі істер органдары (полиция) қызметінің әкімшілік құқықтық қатынастарының сипатын өзгертті. Аталған факторлар полицияның құқықтық қатынастардың нысандары мен әдістерін айтарлықтай өзгерту қажеттігіне мұрындық болды. Мемлекеттік басқару органдарының (сондай-ақ полицияның) нарықтық заңнаманың, оның ішінде әкімшілік-процестік заңнаманың жаңа құқықтық қатынастарына әкімшілік-процестік араласуын нақты құқықтық реттеу қажеттілігі туындады. Соңғы он жылдықта әкімшілік құқықтық дауларды шешу рәсімдерін реттейтін көптеген заңдар мен заңға тәуелді нормативтік актілер қолданысқа енгізілді. Атап айтқанда, полицияның әкімшілік құқықтық қатынастарын жүзеге асыруда қазіргі уақытта тіркеу және лицензиялау тәртібін реттейтін көптеген нормативтік актілер жұмыс істейді; бақылау, қадағалау және рұқсат беру функцияларын жүзеге асыру; әкімшілік мәжбүрлеу шараларын қолдану, жеке және заңды тұлғаларды әкімшілік жауаптылыққа тарту.

Сонымен қатар, әкімшілік-процессуалдық заңнамасының дамуы, талдау көрсетіп отырғандай, қандай да бір жүйеден тыс өздігінен кенеттен жүріп жатыр. Әкімшілік-процессуалдық қатынастарды реттеу саласында ведомстволық нормашығармашылық елеулі орын алды. Полицияның әкімшілік құқықтық қатынастарын реттейтін Қазақстан Республикасы заңдарын іске асыру нәтижелері бойынша әртүрлі қағидалар мен ережелер әзірленді және қабылданды: шетелдік азаматтарды тіркеу, лицензиялар мен рұқсаттар беру, Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексін және т. б. қолдану тәртібі туралы.

Әкімшілік құқықтық дауларды қарау кезінде қоғамдық қатынастар құқығының нормаларын реттеу, ең алдымен, оған қатысушы адамдарға (лауазымды адамдар мен азаматтарға) тиісті құқықтар мен міндеттерге ие болуды білдіреді. Өз құқықтары мен міндеттерін іске асыра отырып, осындай құқықтық қатынастарға қатысушы адамдар осы құқықтық қатынастардың басқа субъектілерімен қарым-қатынасқа түседі.

Бұл қатынастар әкімшілік-процессуалдық қатынастар болып табылады, өйткені олар дәл «рәсімдік» нормалармен, яғни әкімшілік-процессуалдық нормаларымен реттеледі. Құқықтық қатынастар, соның ішінде әкімшілік-процессуалдық қатынастар да, тиісті қатынастарды реттейтін нормаларсыз болуы мүмкін емес. Басқаша айтқанда, әкімшілік-процессуалдық құқықтық қатынастар – бұл әкімшілік құқықтық дауды қарау шеңберінде құқықтық қатынастар субъектілерінің тиісті тәртібін қамтамасыз ету арқылы азаматтардың, мемлекеттік органдар мен лауазымды адамдардың мінез- құлқын реттеудің нәтижесі.

Құқықтық нормалар негізінде пайда болу және рәсімдік нормалармен регламенттеу мәні бойынша екі ерекшелік емес, пайымдауымызша бір ерекшелік болып табылады. Егер қарым-қатынас құқықтық норманың негізінде туындаса, онда ол құқықтық нормамен, тіпті басқаша болса да, нормамен реттеледі. Әрине, бір норма жеткіліксіз, заңды факт және құқық субъектілілігі де қажет. Алайда, норма шешуші мәнге ие.

С.Ф. Кечекьян кейінірек жазған еңбегінде өзінің бұрын айтқан тұжырымдарын мынадай түрде түсіндіреді: құқықтық қатынастар құқықтық норма әрекетінің нәтижесі ретінде «құқық нормалары белгіленген нәтиже, онсыз құқық нормалары мәнінен айырылған нәтиже. Құқықтық қатынастарда, құқықтарда, міндеттерде құқық нормаларының әлеуметтік тағайындалуы ашылады» [51, 31-б.].

Осыған байланысты біз әкімшілік-процессуалдық құқық қатынастары саласын шектейтін кейбір заңгерлердің ұстанымын қолдамаймыз. Мысалы, Н.Г. Салищева оларға жеке әкімшілік істердің белгілі бір санаттарын заңда белгіленген тәртіппен шешкен кезде қалыптасатын қатынастарды жатқызады. Автор егер материалдық әкімшілік құқық нормалары атқарушы- өкімдік қызметтің барлық тараптарына қатысты болса, онда іс жүргізушілік әкімшілік құқық нормалары реттеу мен қолданудың салыстырмалы тар саласы болады деп санайды [46, 35-б.].

Біз В.Д. Сорокиннің автор маңызды жағдайды ескермеген дейтін пікірімен келісеміз. Егер материалдық және іс жүргізу нормалары кеңестік мемлекеттік басқару саласында қалыптасқан қатынастарды реттейтін болса, онда іс жүргізу нормаларының реттеуші әсерінің саласы қағидатты түрде ғана емес, тіпті айтарлықтай дәрежеде материалдық әкімшілік құқықтық нормалардың әрекеті көрінетін саладан өзгеше бола алмайды. Бұл, ең алдымен, тиісті материалдық әкімшілік құқықтық нормаларды іске асыруды қамтамасыз ету үшін қолданылатын әкімшілік-процестік нормаларының қызметтік тағайындалуына байланысты. Сонымен қатар, көптеген әкімшілік- процессуалдық нормалар әртүрлі материалдық нормаларға «қызмет көрсетеді» және тек қана таза әкімшілік емес. Егер материалдық құқық нормасы құқық субъектілерінің құқықтары мен заңды міндеттерінің мазмұнын анықтай отырып, осы құқықтар мен міндеттерді іске асыру үшін не істеу қажет деген сұраққа жауап берсе, онда іс жүргізу әкімшілік құқық нормасы олардың қалай, қандай тәртіппен іске асырылуы мүмкін деген сұрақтарға жауап береді. Сондықтан да, іс жүргізу нормалары басқару қызметінің барлық салаларында материалды «басшылыққа алады» [15, 8-9 б.].

Егер Н.Г. Салищеваның пікірімен келісер болсақ, онда әкімшілік іс жүргізу нормалары материалдық әкімшілік құқық нормаларының қандай да бір бөлігіне ғана қызмет көрсететінін және демек, осы нормалардың басқа бөлігі іс жүргізу ережелерінің қатысуынсыз іске асырылатынын мойындау керек.

Осыған уәкілетті субъектілердің әкімшілік құқықты қолдануының мазмұны мемлекеттік басқару саласында туындайтын нақты әкімшілік құқықтық дауларды шешуі болады. Әкімшілік құқықты қолдану мемлекеттік басқару органдарының құзыретіне кіретін жеке істердің барлық санаттарын қамтиды. Демек, әкімшілік- процессуалдық нормаларды қолдану мемлекеттік басқару органының, сондай-ақ басқа да кейбір мемлекеттік органдардың жеке істі шешу, басқарушылық

сипаттағы нақты қарым- қатынасты реттеу қажеттігі туындаған жерде орын алады.

Сондай-ақ әкімшілік-процессуалдық қатынастарымен де іс жүргізу қажет. Материалдық құқық нормасы өзінің іс-әрекетінде іс жүргізу нормаларын қолдану алдында болатыны сияқты, сондай-ақ материалдық қатынастарды әкімшілік-процессуалдық құқықтық қатынастардың пайда болуының басты алдын ала шарты ретінде қарастырған жөн[15, 9-б.].

ҚР ӘҚБК әкімшілік құқықтың әртүрлі нормаларын: нормалар-декларациялар, нормалар-қағидаттар, нормалар-ұйымдастырушылық белгілеулер, сондай-ақ материалдық әкімшілік құқық нормалары (әкімшілік жазаларға сипаттама беретін) және іс жүргізу әкімшілік құқық нормалары (әкімшілік жазаларды қолдану тәртібін, яғни әкімшілік құқық бұзушылық туралы істер бойынша іс жүргізуді көздейтін) қамтуы даусыз факті болып табылады. Демек, ҚР ӘҚБК нормалары материалдық және процессуалдық әкімшілік қатынастарды реттейді, бұған ешкім де дау айтпайды.

Әкімшілік құқық бұзушылық ұғымының әкімшілік жауаптылықтың өзімен байланысу сипатының ерекшелігі, бізге әкімшілік құқық бұзушылық ұғымына құқық қолданатын субъектінің және өзіне қатысты құқық қолданылатын субъектінің жеке басы ғана емес, сондай-ақ жаза шараларын таңдау және қолдану кезінде басшылыққа алынатын белгіленген рәсімдер жүйесі де енгізіледі деп айтуға мүмкіндік береді. Тиісті рәсімдік ережелерді бұзу қолданылған санкциялардың жарамсыздығына және тиісінше әкімшілік жауаптылықтың өзіне зиян және деформациялануына әкеп соғады. ҚР ӘҚБК мәтінін, сондай-ақ ондағы бөлімдер мен баптардың орналасу сипатын талдау полицияның әкімшілік құқықтық қатынастарындағы іс жүргізу нормаларына қатысты бірқатар ерекшеліктерді белгілеуге мүмкіндік береді.

Материалдық және іс жүргізу қатынастарының арақатынасы мен сипаты туралы мәселе бойынша біз ішкі істер органдары (полиция) арасында әкімшілік құқық бұзушылық жасалған кезде, бір жағынан, құқық бұзушымен, екінші жағынан, материалдық қатынастар туындайды деген пікірді ұстанамыз. Олар құқық нормасында көзделген қоғамға қарсы әрекет жасауға тыйым салуға байланысты да шынайы пайда болады. Материалдық қатынас тек қана мемлекеттік орган мен құқық бұзушының арасында болмай қалмайтын жаза жөнінде пайда болғандықтан ғана емес, сонымен қатар өзінің мазмұнының толықтығына байланысты да мінсіз. Ол белгілі бір уақыт аралығына созылады және заңнамада белгіленген іс жүргізу нысанына сәйкес тоқтатылады. Яғни, бөлінген мерзім өткеннен кейін оған уәкілетті полиция лауазымды адамдарының тиісті іс-әрекеттерімен бекітілмеген идеалды құқықтық қатынастар тоқтатылады.

Мінсіз материалдық әкімшілік қарым-қатынас іс жүргізушілік қарым-қатынас болып қайта құрылуы мүмкін. Бұл, егер ішкі істер органдарының (полицияның) тиісті лауазымды адамы немесе басқа да құзыретті адам құқық бұзушылық жасау фактісін анықтаса, орын алады. Полиция қызметкері мен құқық бұзушы арасындағы байланыс іс жүргізу әкімшілік құқық нормасымен реттелген қоғамдық қатынастарды тудырады. Ол нақты сипатқа ие болады, демек, мазмұны бай болады.

Сонымен қатар, материалдық әкімшілікқұқықтық қатынастардың идеалдығы тек осы қатынас түріне тән сипат емес екенін атап өткен жөн. Керісінше, өзінің елеулі бөлігінде нақты қатынастар болып табылатын процессуалдық әкімшілік қарым-қатынастар, өзіне идеалдылықпен қосу мүмкін. Субъектілердің немесе заттардың құқық бұзушылыққа қатыстылығы оларды өзінің іс жүргізу қатынастарымен табу мүмкіндігіне қарай бағдарланады.

Екінші жағынан, әкімшілік-процестік қатынастар өзінің нақты анықтамасы және мәні бойынша субъектілер арасында және олардың біреуі сырттай болмаған кезде, атап айтқанда, құқық бұзушылыққа кінәлі адам болмаған кездегі байланысты білдіре алады.

Әкімшілік-процестік қатынастардың жүйелі жіктелуі туралы мәселені біз істің өту кезеңдеріне сәйкес, олардан келесі түрлерді (болжам ретінде) ажырата отырып қарастырамыз:

- а) өнімді қатынастар;
- б) субстанциялық (базалық) құқықтық қатынастар; в) тривиальді және күрделі;
- г) дискретті және перманентті қатынастар.

Өнімді қатынастар әкімшілік өндірістің бірінші сатысында – әкімшілік тергеу сатысында орын алады. Бұл сатының мәні құқық бұзушылықтың барлық мән-жайларын анықтаудан, кінәліні немесе келтірілген материалдық залалдың мөлшерін және істің басқа да мән-жайларын анықтаудан тұрады. Техникалық аспектіде алынған сатының орталық пункті – әкімшілік құқық бұзушылық туралы хаттама жасау.

Осы кезеңде пайда болатын әкімшілік қатынастар – дербестендірілген де, дербестендірілмеген де қатынастар. Бұл нақты қоғамдық қатынастарға бағытталған қатынастардың тұтас саласы, атап айтқанда: әкімшілік, процессуалдық, материалдық, азаматтық және бір жағынан, қылмыстық-құқықтық та. Олар жеткілікті анықталмаған, себебі бірінші кезеңде құқық бұзушының іс-әрекетін, оның әкімшілік құқық бұзушылық немесе қылмыс екенін дәл саралау қиын.

Осы кезеңдегі субстанциялық қатынастар – құқық бұзушылық жасаған адамның кінәсін анықтау бойынша қатынастар. Бұл кезеңде қарым-қатынас өзінің шексіздігімен және таза объективтілігімен сипатталады, өйткені бұл жерде әңгіме істің объективті мән-жайын анықтау туралы болып отыр. Құқық бұзушылық жасаған адамның өзіне, өзінің іс-әрекеттеріне, өз іс-әрекеттерінің салдарларына қатынасы белгіленеді. Қажет болған жағдайда құқық бұзушылық жасағаны үшін ұсталған адамның психикалық жай-күйіне зерттеу жүргізіледі, сонда ПОО-да тиісті зерттеу жүргізетін денсаулық сақтау органымен қарым-қатынас туындайды. Жағдайға байланысты қажетті қорғаныс немесе аса қажеттілік және т. б. жай-күйі белгіленеді.

Құқық бұзушының материалдық залал келтіруі қатынастардың жаңа түрін – келтірілген материалдық залалды өтеу жөніндегі қатынастарды туындатады, олар өнімді қатынастардың жалпы саласына қосылады. Материалдық қатынастар қолданыстағы азаматтық іс жүргізу заңнамасы негізінде әкімшілік немесе азаматтық тәртіппен шешілуі мүмкін.

Ішкі істер органдары (полиция) қызметкерлері мен құқық бұзушылардың қарым-қатынасының диалектикасы полиция қызметкерлері құқық бұзушының сыртқы және ішкі саласына әсер етеді, құқық бұзушының жеке басын анықтау, оның құқықтық санасына және туа біткен әділдік сезіміне әсер етеді. Полиция қызметкерінің кінәлінің субъективті саласына ену шегі – құқық бұзушылықтың өзі және онымен байланысты жағдайлар. Бұл шектерден шығуға болмайды, өйткені бұл нақты қарым-қатынас жүйесіндегі теріс әрекет болып табылады. Полиция қызметкерінің қарым- қатынасы сыртқы және заңсыз қарым-қатынас сипатына ие болады.

Кінәлі құқық бұзушының рөлі, оның құқықтық нұсқауды қабылдай отырып немесе қабылдамай, полиция қызметкерлеріне де әсер етеді. Кінәлі өз нұсқасын еркін жаза алады. Алайда оған жеңілдететін мән-жайды қолдану немесе қолданбау полиция қызметкерінің еркіне байланысты, яғни қарым- қатынас бір жақты сипатқа ие болады.

Осылайша, осы жағдайда полиция қызметкері жасалған құқық бұзушылық мән-жайларына енеді, ал құқық бұзушы қоғамға қарсы бағдарлардан тазартылады.

Осы кезеңдегі қатынастардың өте маңызды саласы – әкімшілік құқық бұзушылық жасаған азаматтың жеке басын анықтау бойынша қарым- қатынас.

Бұл аспект негізделген қиындықтарды тудырады, өйткені бұл мәселе тек әкімшілік процеске ғана емес, сонымен қатар қылмыстық процеске де тән. Егер аталған мәселені таза заңдық жағынан қарайтын болсақ, онда заң жеке тұлғаны анықтау тәртібін регламенттемейтінін мойындау керек.

Құқық бұзушының жеке басын сипаттайтын деректерге жалпы теориялық тәсілге сәйкес азаматтың жеке басын куәландыратын құжаттар жатқызылуы мүмкін: паспорт, жеке куәлік, туу туралы куәлік – 16 жасқа толмаған адамдар үшін; шетелдік паспорт – Қазақстан Республикасының аумағында уақытша жүрген шетелдіктер үшін; әскери қызметшілер үшін – қызметтік жеке куәлік; әскери билет – шақыру бойынша немесе келісімшарт бойынша әскери қызмет өткеріп жүрген адамдар үшін; бас бостандығынан айыру орындарынан босату туралы анықтама – бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған адамдар үшін; ішкі істер органдары беретін азаматтың жеке басын куәландыратын өзге де құжаттар.

Әкімшілік істі мәні бойынша тікелей бастапқы талқылау, қарау және шешу кезеңінде әкімшілік іс жүргізу құқықтық қатынастарының екінші субъектісі туындайды, оларды істі мәні бойынша шешуге заңмен уәкілеттік берілген адам деп түсінеміз. Іс жүргізу құқықтық қатынастарының мұндай субъектісі жеке (мысалы, Ішкі істер органдары – ішкі істер органының (полицияның) бастығы), алқалық (кәмелетке толмағандардың құқықтарын қорғау жөніндегі комиссия) және баламалы (әкімшілік сот немесе жеке-дара әрекет ететін судья) болуы мүмкін.

Процеске қатысушылар – кең түсінік. Бұл әкімшілік іс жүргізу сатыларында іс жүргізу құқықтары мен іс жүргізу міндеттері бар адамдардың барлығы.

Полиция қызметкерлерінің әкімшілік құқық бұзушылық туралы хаттамаларды жасау бойынша әкімшілік юрисдикциялық өкілеттіктерін нақты бөлудің болмауы мәселелері көптеген заң бұзушылықтарды туындатады. Егер

кейбір қызметкерлердің күзет пен қорғаудың жекелеген салалары бойынша арнайы білімі жоқ екенін, кейбірінің заңгерлік білімі жоқ, ал қосалқы қызметтер (кадр аппараттары, қаржы және шаруашылық қамтамасыз ету органдары, штаб бөлімшелері, хатшылық және т.б.) құқық қорғау функцияларын мүлдем орындамайтынын ескерсек, онда талданып отырған әкімшілік (полиция) құқықтық қатынастарды жетілдіру қажеттілігі туындайды.

Сондықтан әкімшілік-процессуалдық құқықтық қатынастар – бұл әкімшілік өндірісте табуға болатын неғұрлым толық қатынастардың түрі. Біз В.Н. Лапшиннің барлық құқықтық қатынастарды жеке жіктеме контекстінде құқықтық нормалар тұрғысынан материалдық және процессуалдық қатынастарға бөлетін позициясымен толық түрде келісе алмаймыз. Жалпы жіктеме ретінде оларды былайша межелеп бөледі:

- нормашығармашылық;
- жедел-атқарушылық;
- қадағалаушылық;
- деликтік [51, 46-б.].

В.Н. Лапшиннің қадағалаушылық құқықтық қатынастарының кіші құрылымын қараған кезде материалдық және процессуалдық градация жүргізілгеніне қарамастан [51, 25-27 б.], оның негіздемеде келтірілген мазмұны бойынша деликтік құқықтық қатынастарды нақ процессуалдық, яғни құқық бұзушылық жасау негізінде туындайтын және өзіне жауапкершілікке әкеп соғатын деп есептеу керек.

Біздің пікірімізше, бұл аса дұрыс емес. Іс жүргізу құқығы – өз мәні бойынша рәсімдік қатынастар. Визаларды, лицензияларды, құқықтарды беру және т.б. – бұның барлығы іс жүргізу қатынастары. Іс жүргізу қатынастарын жасалған әкімшілік құқық бұзушылық фактісі бойынша туындайтын құқықтық қатынастарға; азаматтардың бір нәрсеге және олар өтініш жасаған жағдайда, оларды іске асыру үшін құқықтарына қызмет көрсететін құқықтық қатынастарға; ПО алдына қойылған міндеттерді шешу фактісі бойынша туындайтын құқықтық қатынастарға және т. б. бөлуге болады. Яғни оларды іске асыру кезінде құқықтық қатынастар субъектілері арасында арақатынас орнатушылық құқықтар мен міндеттер орын алады.

Құқықтық қатынастардың түрлері туралы мәселені қарауға оралсақ, олар жоғарыда белгіленгендей, тривиальды және күрделі, дискретті және перманентті болып бөлінеді деп айтуға болады. Тривиальды және күрделі қатынастарды құраушы элементтердің қарапайымдылығына немесе күрделілігіне байланысты ажыратуға болады. Тривиальдық қатынастар дегенде, ешқандай басқа мән-жайлармен: әкімшілік жауаптылыққа тартумен де, материалдық зиян келтірумен де және т.б. ауырлатылмаған кінәлі адамның материалдық қатынастармен бір ғана байланысы болуы түсініледі. Бұл байланыс бірлі-жарым және сондықтан тривиальды. Әдетте, мұндай байланыс ПО мен құқық бұзушылықты алғаш рет жасаған адам арасында туындайды.

Егер бұрын кінәлі жауапқа тартылған немесе материалдық залал келтірумен ұштасқан құқық бұзушылық жасаған немесе лауазымды адам болған жағдайда, ПО мен кінәлі азамат арасында күрделі қатынастар туындайды. Бұл жағдайда

қарым-қатынас күрделі сипатқа ие болады, өйткені оның құқық бұзушылық құрамының барлық тараптарына, бірақ негізінен объективті және субъективті тарапқа жататын құрамдас элементтерінен тұрады.

Перманенттік қатынастар өз қозғалысында істің туындауынан шешілгенге дейін үзілмейтін қатынастар болып табылады. Мұндай іс жүргізу қатынастары әкімшілік құқықта көп кездеседі.

Дискреттік қатынастар – белгіленген мерзімде шағым немесе прокурор наразылығын беруге байланысты үзілуі мүмкін қатынастар. Шағым беру әкімшілік-процессуалдық қатынастарының сипатын өзгертеді. Ол жалпы тоқтатылады деген мағынада емес, әкімшілік істі тоқтату немесе оны жалғастыру мүмкіндігі ашылады деген мағынада үзіледі.

Кейбір әкімшілік-процессуалдық құқықтық қатынастар әкімшілік-түзеу қатынастарының сипатына ие болады. Олар іс бойынша шешім шығарылған сәттен бастап және әкімшілік қамауға алу, арнайы құқықтан айыру (көп жағдайда – көлік құралдарын басқару құқығы) сияқты шараларды орындауға өтініш жасаған сәттен бастап туындайды. Әдетте, әкімшілік-түзеу қатынастары ведомстволық ұстаудың нормативтік актілерімен реттеледі.

Әкімшілік іс бойынша шешім шығарылғаннан кейін, материалдық (мінсіз) және әкімшілік-процессуалдық (нақты) қатынастары арасындағы тепе-теңдік анықталғанда, олар белсенді әрекет ететін бөлік ретінде аяқталады және адам әкімшілік жауаптылыққа тартылмайды деп есептелгенге дейін созылатын қатынас ретінде әкімшілік жауапкершілікке қайта құрылады. Алайда, бұл жағдайда санкция алынып тасталатынын, ал кінә жеке тұлғаның кінәсі ретінде қала беретінін атап өткен жөн.

Ішкі істер органдары өнімді қатынастар саласында (ескерту, айыппұл, хаттама жасау және оны өзге органға немесе лауазымды адамға жіберу), құқықтық қатынастар саласында (жасалған хаттаманы қарау және әкімшілік ықпал ету шараларын қолдану, хаттаманы сотқа немесе әкімшілік жаза немесе тәрбиелік ықпал ету шараларын қолдану әкімшілік юрисдикциялық өкілеттіктері берілген басқа органдарға жіберу), әкімшілік-түзеу қатынастары саласында (әкімшілік қамауға алуды орындау, көлікті басқару құқығынан айыру және т. б.) әрекет етеді.

Әкімшілік бұлтартпау шараларын қолдану толық көлемде осы құқық бұзушының нақты кінәсі белгіленетін, оның жай-күйі мен құқықтық санасы анықталатын және оған осылайша қорғалу мүмкіндігі берілетін өнімді қатынастар саласында жатыр. Бұл жағдайда жасалатын хаттама екі функцияны атқарады: заңдық, өйткені заңға негізделеді және мәселені құқықтық шешу мақсаты бар және техникалық, өйткені оқиғалар мен мән-жайларды, жай-күйді, яғни заңдық және құқықтық маңызы бар фактілерді тіркейді.

Полиция қызметіндегі әкімшілік-процессуалдық қатынастары жылдам, бір тұтас қарым-қатынасқа, уақыт бойынша бір әрекетке сығымдалған қарым-қатынастар сипатында да болуы мүмкін. Мұндай қарым-қатынастарға мысал – оқиға орнында айыппұл салу немесе ескерту сияқты шараны таңдау. Бұл жерде қарым-қатынас бір-біріне тез ауысады, бірақ оларды толық және күрделі әкімшілік процеске «созуға» болады, мысалы, азаматты қандай да бір құқық бұзушылық үшін ескерткен полицейдің әрекеттеріне шағымданған кезде.

Осылайша, әкімшілік-процессуалдық құқықтық қатынастарды саралау мәселесіне қатысты айтылғандарды түйіндей келе, мұндай жіктеменің өнімі келесі қатынастар болады деген қорытындыға келдік:

а) өнімді;

б) субстанциялық (базалық); в) тривиальды және күрделі; г) дискретті және перманентті.

Полицияның әкімшілік-процессуалдық қатынастарын реттеу мақсатында ПО (полиция) қызметкерлерінің Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексін қолдану тәртібін көздейтін Қазақстан Республикасы ІІМ жаңа ведомстволық қағидаларын әзірлеу қажет. Бұл қағидалар, әрине, полиция қызметкерлеріне құқық қолдану тәжірибелік қызметінде әкімшілік іс жүргізу мен полицияның әкімшілік-процестік қызметін жүзеге асыру кезінде әкімшілік-процессуалдық құқықтық қатынастарды дұрыс және сауатты жүзеге асыруға көмектеседі.

Заң әдебиетінде әкімшілік құқықтық қатынастардың түрлік жіктелімін анықтаудың әртүрлі тәсілдері кездеседі. Әкімшілік құқықтық қатынастардың қолданылатын барлық түрлері тиісті түрде жіктелуі мүмкін. Мұндай жіктеме тек теориялық қана емес, практикалық маңызға да ие, өйткені тараптардың (субъектілердің) қандай да бір құқықтық қатынастағы өзара қарым-қатынастары сипатының ерекшеліктерін дұрыс түсіндіруге және анықтауға, демек, әрбір нақты жағдайда әкімшілік заңнаманы дұрыс қолдануға көмектеседі.

Полицияның әкімшілік құқықтық қатынастарындағы материалдық және іс жүргізу нормаларын егжей-тегжейлі ажырату қажеттілігі туралы айта отырып, бірінші кезекте әкімшілік құқықтық қатынастарды олардың сипаты ретінде жіктеудің осындай негізін қарастыру міндетті деп санаймыз. Әкімшілік құқықтық және әкімшілік-процессуалдық жалпы әкімшілік құқықтық қатынастарды саралау контексіндегі құқықтық қатынастардың түрлері бөлек қаралатынын атап өткен жөн.

Сонымен қатар әкімшілік құқықтық қатынастарды олардың сипаты бойынша материалдық және процессуалдыққа жіктеу өте перспективалы болып табылады, өйткені құқықтық қатынастардың аталған екі тобының оңтайлы арақатынасына әкімшілік құқықтық реттеу тетігінің тиімділігі едәуір шамада тәуелді болады. Бұл мән-жай республикадағы әкімшілік құқықтық даулар санының ұлғаю үрдісі тұрғысынан шешуші мәнге ие. Қазақстанның Адвокаттар одағының президенті А. Түгелдің сөзіне сүйенсек, «статистика республикада әкімшілік құқықтық даулар саны жыл сайын 200-300 мың іске артып отырғанын көрсетеді» [52, 15-б.].

Бұлайша бөлудің қажеттілігі туралы ой жаңалық емес, ал осы негіздекодификация мәселелері әкімшіліктанушы ғалымдардың ойын жиі мазалайды [53, 37-39 б.], әкімшілік құқықтық қатынастардың материалдық және іс жүргізу мәселелеріне монографиялық деңгейде В.А. Лория, В.Д. Сорокин және басқа да әкімшіліктанушы ғалымдардың жұмыстары арналды [15, 59].

Бұл мәселе әкімшілік құқықтық қатынастарды жіктеу контексінде өзінің ерекше түсіндірмесіне ие болады. Ол, әдетте, әкімшілік құқықтық және әкімшілік-процессуалдық құқықтық қатынастарды бөлу бір ғана негіз бойынша жіктеудің

өнімі болып табылатындығынан тұрады. Біз әкімшілік құқықтық және әкімшілік-процессуалдық қатынастарын жеке-жеке және өзіндік жіктеуді ұсынамыз. Яғни, құқықтық қатынастардың сипаты бойынша жіктеу – жіктемелердің бірі емес, бұл қатынастар бірегей және өзіндік. Біздің ойымызша, бұл бірегейлік іс жүргізу нормаларының қасиетімен алдын ала анықталған.

Құқықтың әрбір саласында құқықтық нормаларға белгілі бір құқықтық қатынастар сәйкес келеді және дәл осы құқықтық қатынастар арқылы іске асырылады, құқық нормаларын қолдануды табады. Әкімшілік-процестік нормаларына әкімшілік-процессуалдық қатынастары, ал әкімшілік құқықтық нормаларға – әкімшілік құқықтық қатынастар сәйкес келеді.

Аталған және өзге де нормалар, содан кейін құқықтық қатынастар арасындағы айырмашылықтарда да әкімшілік құқық пен әкімшілік процесс арасындағы айырмашылық негізделеді.

Сонымен қатар ешкім әкімшілік процестің бар-жоғын және тиісті құқықтық нормаларды бөлу және кодтау қажеттігін жоққа шығармайды. Әлбетте, бұл қоғамдық тәртіпті сақтау саласындағы құқықтық реттеу үшін ерекше маңызға ие, онда әкімшілік мәжбүрлеу шараларын қолданудың іс жүргізу тәртібін нақты регламенттеу заңдылықтың сақталуын қамтамасыз етеді.

Әкімшілік құқықтағы материалдық және іс жүргізу нормаларын кодтау мәселесі түпкілікті шешімнен әлі алыс. Осының барлығы, әрине, материалдық және процессуалдық құқықтық қатынастардың жалпы әкімшілік құқықтағы да, қоғамдық тәртіпті қорғау саласындағы да нақты ажыратылуын қиындата түседі. Мұндай шектеу полицияның әкімшілік құқықтық қатынастары саласындағы материалдық және процессуалдық әкімшілік құқықтық нормаларды бөлу және тиісті ұштасуы негізінде ғана мүмкін болады.

Ішкі істер органдарының (полицияның) әкімшілік құқықтық қатынастары саласындағы әкімшілік құқықтық нормалар жүйесінің ғылыми негізделген құрылымы қажет, онда әрбір материалдық норма (нормалар тобы) тиісті нормативтік-процессуалдық қамтамасыз етумен жаратандырылады.

Әкімшілік құқықта әкімшілік құқықтық қатынастардың болуы күмәнсіз және жалпыға танылған болып табылады. Әйтпесе, әкімшілік-процессуалдық қатынастарында мәселе туындайды: отандық ғылыми әдебиетте әкімшілік құқық бойынша бұл мәселе аз зерттелген және жарияланған. «Әкімшілік- процессуалдық қатынастар» ұғымының өзі өте сирек кездеседі және оның өзі жіктемелердің біріне байланысты. Солай болғанмен әкімшілік- процессуалдық қатынастар қолданылады және қолданылмай қалмайды, өйткені іс жүргізу нормаларына әрқашанда, құқықтың барлық салаларында іс жүргізу қатынастары сәйкес келеді және әкімшілік құқық ерекшелік болып табылмайды.

Әкімшілік құқықтық және әкімшілік-процессуалдық қатынастары бір мезгілде құқықтың кез келген саласына тиісті құқықтық қатынастарға тән сияқты әкімшілік құқық қажет. Мысалы, ҚР ӘҚБК-де 480-ге жуық әкімшілік құқықтық (материалдық) норма және 200 әкімшілік-процессуалдық (іс жүргізу, рәсімдік) норма бар. ҚР ӘҚБК-нің құқық бұзушылықтың қандай да бір құрамын және тиісті әкімшілік жауаптылықты көздейтін ерекше бөлігінің әрбір бабында мемлекеттің осы құқық бұзушылықты жасаған адамға қатынасы көрсетілген.

Полицияның әкімшілік құқықтық қатынасын тудыратын заңды факт (көп бөлігі бойынша) құқық бұзушылықты жасау (тиісті тыйым салу нормалары бойынша) болып табылады: құқыққа қарсы, кінәлі (қасақана немесе абайсызда) іс-әрекет немесе әрекетсіздік жасаған жеке тұлға немесе заңды тұлға, ол үшін ҚР ӘҚБК-де әкімшілік жауаптылық көзделген құқыққа қарсы іс-әрекет немесе әрекетсіздік жасаған, өзін мемлекетке белгілі бір көзқарас қояды және сондықтан заңмен жүктелетін салдарлар болады. Сонымен қатар, біз полицияның әкімшілік құқықтық қарым-қатынасын тек әкімшілік құқық бұзушылық жасаумен шектемейміз.

Әкімшілік-процессуалдық құқықтық қатынастарының материалдық мазмұны материалдық құқықтық қатынастар, оның ішінде әртүрлі салалар болуы мүмкін мән-жайлар материалдық құқықтық қатынастардың әрбір түрінің ерекшеліктерін толық және жан-жақты есепке алу қажеттігін білдіреді, бұл өз кезегінде әкімшілік құқықтық және әкімшілік-процессуалдық құқықтық қатынастарының заңды мазмұнының сипаттамасына тікелей қатысы бар.

Кез келген құқықтық қатынастардың, соның ішінде әкімшілік-процессуалдықтың да, біз олардың субъектілерінің құқықтары мен заңды міндеттері деп түсінетін, заңдық мазмұны екі маңызды «түрге» ие, атап айтқанда материалдық мазмұны, яғни осы құқықтық қатынастардың және осы әкімшілік құқықтық қатынастардың субъектілік құрамының көмегімен жүзеге асырылатын нақты қоғамдық және материалдық заңдық қатынастары бар.

Осылайша, мазмұн тұрғысынан, әкімшілік-процессуалдық құқықтық қатынастар нақты қоғамдық қатынастарды іске асырудың өзіндік қосымша сатысы, ал негізгі сатысы – тиісті материалдық құқықтық қатынас деп айтуға болады.

Бұл әкімшілік құқықтық қатынастар мен әкімшілік-процессуалдық қатынастар арасындағы айырмашылық және сонымен бірге олардың арасындағы байланыс та болып табылады.

Полицияның әкімшілік құқықтық қатынастарының тағы бір ерекшелігі – олардың материалдық мазмұны өздері қолданылатын қоғамдық қатынастар саласының ерекшеліктерін көрсететіндігінде. Яғни, нақты мазмұны бір ортамен (саламен), ал оның процессуалдық іске асырылуы – басқа ортамен (саламен) алдын ала анықталған әкімшілік құқықтық қатынастардың теориялық жіктелуі мүмкін. Бұған – әкімшілік тәжірибе дәлел болып табылады.

Полицияның әкімшілік құқықтық қатынастары мазмұнының сипаты оларды процессуалдық және материалдық саралау мәнмәтінінде олардың субъектілерінің құқықтары мен міндеттері мәселелерін айтарлықтай өзектендіре түседі. Ал әкімшілік-процессуалдық құқықтық қатынастарда бұл мәселе көбінесе құқықтық ұйғарымдармен алдын ала анықталған – әкімшілік құқықтық қатынастарда ерекше қызығушылық туғызады.

Зерттеудің мәні, біздің құқықтар мен міндеттердің арақатынасы мен сипатын кең түрде ала отырып, процессуалдық құқықтық қатынастарды материалдық құқықтық қатынастардың қисынды жалғасы ретінде қарастыратынымызда. Яғни, «жалпы аяқталу» тұжырымдамасын негізге алу

– егер құқық болса, ол іске асырылуы тиіс (мүмкін), егер міндет (тыйым салу) болса, ол қамтамасыз етілуі тиіс. Ал бұл рәсім – материалдық ұйғарымның жалғасы ғана.

Мәселе Қазақстанның ішкі істер органдарының (полицияның) әкімшілікқұқықтық қатынастарының мазмұны болып табылатын не табылмайтындығында емес, әкімшілік-процессуалдық қатынастардың мазмұны әкімшілікқұқықтық қатынастарды іске асыру деп санауға болатын не болмайтындығында.

Осылайша, әкімшілікқұқықтық және әкімшілік-процессуалдық қатынастарының арақатынасы проблемасы құқықтар мен міндеттердің өзара байланысы тұрғысынан теориялық мүддесінен ғана емес, сонымен қатар тәжірибелік мәнінен де айырылмаған.

Осыған байланыстыәкімшілік құқықтық қатынастардың материалдық және процессуалдыққа жіктелуі тек қана құнды өнім, дәлірек айтқанда қатардағы немесе қалдық компонент неғұрлым көлемдік жіктеменің бар екендігі туралы кейбір әкімшіліктанушылардың ұстанымымен келіспеуге болмайды. Сонымен қатар, Е. Раимбековтің төменде келтірілген сөздерінен материалдық және процессуалдық қатынастарының орны мен рөлінтөмендеткені айқын көрінеді: «Біз құқықтық қатынастардың кейбір, жиі айтылған түрлерін ғана атап өткенімізді және ашқанымызды, сонымен қатар олардың басқа да жіктемелері бар екендігінатап өткеніміз жөн. Біз оларға егжей-тегжейлі тоқталмаймыз, тек олардың тізімімен шектелеміз. Сонымен, бұл материалдық және процессуалдық құқықтық қатынастар» [54, 35-37 б.].

Мұндай көзқарас әкімшіліктанушы ғалымдар арасында кең таралған. Әдетте, материалдық және процессуалдық құқықтық қатынастардың жіктелуі басқа жіктемелермен қатар қолданылады. Мұндай пікірді әкімшілік құқықтық қатынастарды зерттеушілер де, құқықтың басқа да салаларының ғалымдары да ұстанады [55, 51-52 б.; 51, 97 б.].

Әкімшілік құқықтағы материалдық және процессуалдық құқықтық қатынастар жай ғана қолданылып қана қоймайды, олар басым және нормативтікқұқықтық актілердің өзінде де, құқық нормаларын қолдану мәселелерінде де басым болып табылады. Бұл жағдай тәжірибелік қызметкерлердің пікірімен де өзектендіріледі.

Ішкі істер органдарының қызметкерлеріне сауалнама жүргізу нәтижелері бойынша тәжірибелік қызметкерлердің (әкімшілік полиция, ЖПҚ және әкімшілік сот қызметкерлерінің) 63%-тен астамы қолданыстағы Қазақстан Республикасы ӘҚБК-де материалдық және процессуалдық сипатындағы нормаларды ажырататыны анықталды. Сонымен қатар, сауалнамаға жауап берушілердің 38%-і материалдық және процессуалдық сипаттағы нормалардың міндетті өзара байланысын көрсетті, сондай-ақ келтірілген тізімдегі нормаларды дұрыс көрсетті. Осы нәтижелер мен олардың жоғарыда көрсетілгендерді қоспағанда, оларды жіктеу тұрғысынан өзге нормаларды келтіре алмау фактісін өзектендіреді.

Статистикалық әкімшілікқұқықтық қатынастар мен динамикалық әкімшілік-процессуалдық қатынастар бір мезгілде әкімшілік қызметтің мазмұнын құрайды. Сонымен қатар олар кейбір жалпы теориялық қағидаттармен жалпыланған. Ең

алдымен нысаны мен мазмұны сияқты санаттарға жүгінеміз. Мұндай әдіснамалық тәсіл заң әдебиетінде кеңінен таралған. Атап айтқанда, Д.К. Канафин былай деп жазады: «Жалпы философиялық мағынада кез келген құбылыстың формасы оның мазмұнымен тығыз байланыста екенін атап өту қажет. Мазмұн форманы анықтайды, ол осы қатынаста басты. Формамазмұнның болу тәсілі» [56, 5-б.].

Мазмұн, өзін қандай да бір формасынан айрылғандай белгілесе, онда бірер нәрсе үшін негізбола алады. Бұл негіз, осылайша, айырмашылығы жоқ және кейіннен басқа да форма болуы мүмкін. Сондықтан мазмұн бір нәрсе үшін, оның ішінде форманың негізі болып табылады [57, 5-б.].

Бұл негіз мазмұн мен форма арасындағы ортақ нәрсе. Ол өзіндік форма да, мазмұн да және сонымен бірге бір нәрсеге форма және бір нәрсенің мазмұны да. Демек, мазмұн әрқашан арақатынасы белгіленетін форманы алдын ала анықтайды. Бірақ бұл форма мен мазмұн бір-біріне қарсы түр дегенді білдірмейді. Мазмұн формаға немқұрайды, бірақ бұл немқұрайлылық

– формадан айырыла отырып, қайта оралатын негізбен ұқсастықтың (негіз ретінде) көрінісі. Осылайша, форма мазмұнды, ол өзін қандай да бір нәрседен, мазмұннан айырылғандай санайтындығы себепті ұйғарады және сол арқылы оған өзгеше нәрсе ретінде сәйкес келеді. Мазмұны, керісінше, тек қана өз-өзімен қарым-қатынаста болу және өзгеге немқұрайлы болу үшін алдын ала анықталған, бірақ мазмұн формамен сәйкес келеді, өйткені тағы бір нәрсе үшін форма болып табылады. Ол өзге де және тәуелсіз формамен сәйкес келеді, өйткені мазмұнның өзінде форма бар [58, 5-б.]. Сондықтан мазмұн форманы қабылдау керек, ал форма мазмұнды, мазмұнмен бірдей болуы керек. Осыны негізге ала отырып, форма мазмұнды айқындайды, ал мазмұн форманы белгілейді.

Гегельдің айтуынша «мазмұн формасыз емес, ал форма бір мезгілде мазмұнда болады, және ол оған сыртқы нәрсе болып табылады» [59, 224-б.].

Осылайша, Д.К. Канафиннің аталған тұжырымдары жалпы дұрыс және біз оған келісеміз.

Осы мәселеге қатысты бірқатар процессуалистер форма мен мазмұн арақатынасының негізгі, бастапқы үлгісі ретінде материалдық және процессуалдық құқығының арақатынасын келтіреді [60, 233-б.; 77, 9-б.]. Бұл мысал, біздің ойымызша, өте сәтті. Шынында да, Қазақстан Республикасының заңнамасында материалдық құқық нормаларын қолдану іс жүргізу шеңберінен тыс болуы мүмкін. Алайда әкімшілік-процессуалдық қатынастар – материалдық әкімшілік құқық нормаларын іске асырудың жалғыз мүмкін болатын нысаны емес. Бұл – әкімшілік құқықтың ерекшелігі.

А. Түгел атап өткендей: «Азаматтардың құқықтары мен мүдделерін бұзған лауазымды тұлғалардың заңсыз әрекеттеріне қатысты әкімшілік істердің үлесі өте аз. Неге? Өйткені бәрі бірдей қандай сотқа жүгіну керектігін біле бермейді – әкімшілік пе, әлде жалпы ма? Бұл жергілікті мемлекеттік органның бір заңсыз актісін, егер жеке тұлға және мамандандырылған экономикалық сот талап берсе, егер заңды тұлға жүгінсе, аудандық сотпен және егер жеке немесе заңды тұлғаға осы нормативтік құқықтық актіден туындайтын әкімшілік жаза қолданылса, әкімшілік сотпен де қаралуы мүмкін» [61, 15-б.]. Яғни рәсімдерді түптеу, көптеген сілтеме саясат құқық қолданушының, сондай-ақ құқықтық қатынастардың басқа

да субъектілерінің жолындағы жеңу қиынкедергілерді туындатады, -іс жүргізу нысанын қасақана бұзуға әкеп соғады.

Кейбір жағдайларда мұндай салааралық регламенттеу сыбайлас жемқорлық үшін қоректік орта болып табылады.

Әрине, полицияның әкімшілік-процессуалдық қатынастарының басым бағыттарының бірі материалдық құқық нормаларын жүзеге асыру болып табылады. Бірақ сонымен бірге әкімшілікқұқықтық қатынастар осылайша әкімшілік-процессуалдық қатынастарымен ғана байланысты емес. Демек, олар бір-бірімен мазмұны мен формасы ретінде байланысты.

Біз бұрын ұсынған ережелерге сәйкес әкімшілік-процессуалдық қатынастары «тағы бір нәрсе үшін» де форма болуы тиіс. Әкімшілік-процессуалдық қатынастарының «құрамдас бөліктерінің» бірі олардың мазмұны болып табылатыны даусыз. Бірақ сонымен қатар мақсатты мазмұн оны жүзеге асыру үшін әрқашан өз формасына ие болуы тиіс.

Мұндай өзара іс-қимыл кезінде бұл санаттарды динамикада қарамауға болмайды. Егер олардың әрқайсысы өзгеруі мүмкін болса, онда қандай да бір сәтте олар бір-біріне қайшы келуі мүмкін, яғни форма оның мазмұнына тиісті түрде сәйкес келмейді немесе керісінше.

Әрине, мұндай формалар мен мазмұндардың қақтығыстары шешілуі тиіс. Бірақ қарама-қарсы жағдайлар да болуы мүмкін, мысалы, мазмұн көп жағдайда формадан озық болатын, ол осы сәтте өзінің мазмұнына қатысты

«ескірген». Бұл процесс шексіз, ол өз кезегінде әкімшілік заңнаманың формасы мен мазмұнын шексіз жетілдіруді туындатады.

Алайда шектен шығу да қауіпті. Форма ұғымының мақсатретінде форма ұғымының құралы ретінде ауысуы әкімшілік заңнаманың мәнін бұрмалайды, қойылған мақсаттарға қол жеткізбеуге ғана емес, қарама-қарсы нәтижелерді алуға әкеп соғады. Форманы мұндай абсолюттендіру заңдылық қағидатын бекітуге ықпал етпейді, әкімшілік заңнаманың тиімділігін төмендетеді. Оның практикалық нәтижесі істің мән-жайларын толық және жан-жақты зерттеуге, көрінеу заңсыз және негізсіз шешімдерге, қаралып отырған әкімшілікқұқықтық деликтінің мәнін елемеуге негізделген шешімдер шығару болады.

Және, керісінше, заңды іс жүргізу нысанының сақталмауы да «процессуалдық оңайлатуда» көрсетілген заңдылықтың бұзылуына әкеп соқтырады. Оны М.С. Строгович дұрыс белгілейді: «Процессуалдық жеңілдету – бұл процессуалдық заңмен еркін қарым-қатынаста, оны бұзуда, заңмен белгіленген процессуалдық формаларды айналып өту әрекеттерінде мәні процессуалдық формальдылықта емес, істі мәні бойынша дұрыс шешу үшін айыптаудан көрінетін тергеу және сот тәжірибесіндегі зиянды құбылыс» [62, 52-б.].

Процессуалдық форманы мұндай түсіну, басқалардан басқа, оны мінсіз көтеруі тиіс маңызды функциядан алыстатады – заңдылық қағидатын сақтаудың іс жүргізу кепілдігі болып табылады.

Тікелей шиеленісу және сонымен бірге материалдық және процессуалдық қатынастарын оқшаулау мәселелеріне қайта орала отырып, әкімшілікқұқықтық қарым-қатынас мемлекеттік биліктің құқық бұзушылық жасаған адамға қатынасы

ретінде дәл сол құқық бұзушылық жасалған кезде, соңғысы осы уақытта анықталмаса да, ал оны жасаған адам анықталса да пайда болатынын атап өту қажет. Полицияның әкімшілік құқықтық қатынастары саласындағы әкімшілік-процессуалдық қатынасы – бұл ішкі істер органдары лауазымды адамының әлеуетті құқық бұзушыға немесе әкімшілік материал бойынша іс жүргізуге қатысатын өзге де адамға қатынасы. Әкімшілік құқық бұзушылық туралы істерді шешу бойынша әкімшілік іс жүргізу өкілеттігі Қазақстан Республикасы ӘҚБК 685-бабы

«Ішкі істер органдары (полиция)» деп белгіленген және қоғамдық қатынастар салаларымен шектелген:

- меншікті және кәсіпкерлік қызметті қорғау;
- сауда және қаржы ережелерін сақтау;
- ветеринарлық қадағалау, қоршаған орта және табиғи ресурстарды пайдалану саласында;
- қоғамдық тәртіпті және қоғамдық қауіпсіздікті сақтау;
- басқарудың белгіленген тәртібін сақтау;
- азаматтардың Қазақстан Республикасының аумағында болу тәртібі;
- көлік және жол жүрісі қауіпсіздігін қорғау саласында.

Әдебиетте баяндалған полицияның әкімшілік іс жүргізу құқықтық қатынастарын ПО-ның юрисдикциялық қызметі ретінде түсінудің жолдарын жинақтап, біздің ойымызша, осы тұжырымдаманың ең маңызды тұстарын атап өту қажет:

ПО (полиция) жүзеге асыратын әкімшілік процесс шеңберінде азаматтардың бұзылған құқықтары мен бостандықтарын, ұйымдардың заңды мүдделерін мемлекеттік қорғау шараларын, сондай-ақ тиісті мемлекеттік мәжбүрлеу шараларын айқындайтын реттеушілік емес, қорғау нормалары қолданылады.

Полицияның әкімшілік-процессуалдық қатынастарының мазмұны ПО құқық қорғау қызметінің алуан түрлерін құрайды:

а) әкімшілік құқықтық қатынастарға қатысушылар арасында туындайтын дауларды қарау (мысалы, жол-көлік оқиғасын жасау салдарынан жеке тұлғалар арасында туындауы мүмкін жанжалдар мен дауларды шешу);

б) азаматтар мен ұйымдардың шағымдарын әкімшілік тәртіппен қарау; в) әкімшілік мәжбүрлеу шараларын, оның ішінде әкімшілік шараларын қолдану туралы істерді қарау.

Әкімшілік процестің мазмұнын құрайтын полиция қызметінің көрсетілген түрлерін, әдетте, Қазақстан Республикасының заңнамалық және ведомстволық нормативтік актілеріне сәйкес әкімшілік-юрисдикциялық өкілеттіктер берілген ПО (полиция) лауазымды адамдары жүзеге асырады.

Ішкі істер органдары (полиция) жүзеге асыратын барлық өзге де қызмет түрлері, атап айтқанда аппаратшілік, сондай-ақ әкімшілік мәжбүрлеу шараларын қолдануға байланысты емес жеке істерді шешу бойынша, жол полициясы қызметкерлерінің көлік құралдарын тіркеуі туралы сыртқы қызмет; шетел азаматтарына жеке басын куәландыратын құжаттарды беру бойынша; жеке күзет қызметін жүзеге асыруға арналған рұқсаттар мен лицензияларды, сондай-ақ ПО және т.б. лицензиялық-рұқсат беру жүйесінің әрекетіне түсетін заттар мен

заттардың айналымын жүзеге асыру құқығын беру әкімшілік процесс болып табылмайды. Полицияның әкімшілік құқықтық қатынастарының осы түрлерінің әрқайсысы ішкі және сыртқы сипаттағы жеке заң істерін шешу бойынша әкімшілік іс жүргізу ұғымымен белгіленеді.

Полицияның әкімшілік құқықтық қатынастарындағы әкімшілік іс жүргізу әкімшілік процеске қарағанда әкімшілік-процессуалдық нормаларымен емес, әкімшілік құқықтың материалдық нормаларының бір түрі болып табылатын ұйымдастыру нормаларымен реттеледі.

Полицияның әкімшілік құқықтық қатынастарын реттейтін ұйымдастыру нормалары көп жағдайда Қазақстан Республикасының заңдары негізінде әзірленетін ведомстволық нұсқаулықтармен, қағидалармен, ережелермен және т.б. реттеледі. Мысалы, «Жекелеген қару түрлерінің айналымына мемлекеттік бақылау жасау туралы» Қазақстан Республикасының Заңы [63] ҚР аумағында азаматтық, қызметтік, жауынгерлік қол атыс және суық қару айналымы кезінде туындайтын құқықтық қатынастарды реттейді және азаматтардың өмірі мен денсаулығын, меншікті қорғауға, қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге, қоршаған орта объектілерін, ресурстарды қорғауға, қылмысқа және олардың заңсыз таралуына қарсы күресте халықаралық ынтымақтастықты дамытуға бағытталған. Осы Заңды іске асыру тетігі ҚР ІІМ 2003 жылғы 1 наурыздағы

№111 бұйрығымен бекітілген «Ішкі істер органдарында алып қойылған, ерікті тапсырылған, тауып алынған қаруды, оқ-дәрілерді, жарылғыш заттар мен материалдарды, оқ-дәріні қабылдау, есепке алу, сақтау және сақталуын қамтамасыз ету жөніндегі жұмыс тәртібі туралы» Ережемен регламенттелген [64].

Осылайша, әкімшілік құқықтық және әкімшілік-процессуалдық қатынастары арасындағы айырмашылық олардың мазмұны мен сипаты бойынша әртүрлі құқықтық ұйғарымдарға сүйенетінінен, ал олардың арасындағы байланыс әкімшілік-процессуалдық қатынасы әкімшілік құқықтық қатынастарды орнатудың құралы болып табылатындығынан тұрады. Әкімшілік материал (іс) бойынша іс жүргізу кезінде немесе құқықтық қатынастар субъектілерінің өз құқықтарын іске асыруына байланысты туындайтын әртүрлі әкімшілік-процессуалдық қатынастары арқылы әкімшілік құқықтық қатынастар белгіленеді, яғни мемлекеттің нақты субъектіге қарым-қатынас объектісіне қатысты. Сонымен қатар, осы санаттардың дуалистік жағдайы олардың мазмұнының, қағидаларының, қасиеттерінің толық сәйкестігімен сипатталады.

Сондықтан біз ПО-ның әкімшілік қызметінде әкімшілік құқықтық (материалдық) және әкімшілік-процессуалдық (іс жүргізу) қатынастарының болуын қандай да бір негіз бойынша жіктеудің қарапайым «өнімі» деп санай алмаймыз. Біздің ойымызша, бұл санаттар перманентті және еркін білдіруіне немесе қандай да бір жіктемеге қарамастан қолданылады. Олар жалпыға белгілі, олардың айналасында заң баспасөзінің беттерінде пікірталас қызу жүріп жатады және бұл даулар өз шешімін талап етеді. Құқық, әсіресе жария, әлеуетті іске асырылуы тиіс. Бұл аксиома біздің зерттеуіміздің контекстінде түсіндіруіміз кезінде мынадай түрде көрсетілуі мүмкін: материалдық құқық іс жүргізуінсіз мүмкін емес.

Сондықтан әкімшілік құқықтық (материалдық) қатынастар әкімшілік құқықтың материалдық нормаларымен реттелген қоғамдық қатынастардың ерекше түрі, ал әкімшілік-процессуалдық қатынастар тиісінше әкімшілік құқықтың іс жүргізу нормаларымен реттелген қоғамдық қатынастардың ерекше түрі болып табылады деп есептейміз. Яғни материалдық және процессуалдық құқықтық қатынастарға дәл осындай саралау, негізінен, полицияның әкімшілік құқықтық қатынастарын сипаттайды.

Құқықтық қатынастарды осы құқық саласы мен олардың императивтік сипатындағы негіз қалаушы элементтердің бірі деп танудан олардың негізгі жіктелік түрлерін, ал біздің жағдайда – әкімшілік құқықтық қатынастардың түрлерін анықтау қажет. Құқықтық қатынастардың қарапайым құрылымы байланыс, оның екі қатысушысының құқықтары мен міндеттерінің өзара іс-қимылы сияқты көрінеді. Осындай тұжырымдамаға сүйене отырып, біз осы тарауда материал түзетін боламыз.

Әкімшілік құқықтық қатынастар, әдетте, екі жақты болып табылады, яғни оларға екі тарап қатысады, олардың әрқайсысы екіншісіне қатысты құқықтар мен міндеттерді көтереді. Сонымен қатар үш жақты да, бір жақты да құқықтық қатынастар да мүмкін. Мысалы, тараптардың бірі сотқа жүгінген жағдайда (іс-әрекетке, шешімге шағым жасау; әкімшілік материал бойынша мәні бойынша қарау және т.б.) әкімшілік құқықтық қатынастар (осы жағдайларда – әкімшілік-процессуалдық) үш жақты сипатта болады.

Бір жақты құқықтық қатынастар, әкімшілік-процессуалдық қатынастарына қарағанда, әкімшілік құқықтық қатынастарға тән. Бұл қатынастар декларативті, императивті және т. б., яғни нұсқама түріндегі – құқықтар немесе міндеттер. Бірінші жағдайда адамның өз қалауы бойынша шешуге құқығы бар, оны іске асыруға құқығы жоқ, ал екінші жағдайда оны орындауға міндетті. Адам өз құқығын пайдаланбайтын немесе оның іске асырылуын үзетін жағдайда, дәл осы алғашқы қарым-қатынастар және бір жақты болып табылады. Үзік табиғатқа ие материалдық сипаттағы мұндай әкімшілік құқықтық қатынастар түзетушілік болып табылады. Оларға қарама-қарсылар – ҚР ӘҚБК-де декларацияланған құқықтық нұсқаманы бұзу фактісі бойынша туындайтын материалдық сипаттағы әкімшілік құқықтық қатынастар. Мұндай бір жақты әкімшілік құқықтық қатынас туындамайды не бір ғана субъектінің қалауы бойынша тоқтатылады. Оларды персистенттік деп атауды ұсынамыз.

Құқықтық қатынастарға қатысушылар санының артуы олардың құрылымдық түрін өзгертпейтіні жалпыға мәлім. Екі жағдай болуы мүмкін. Бірінші, бір тараптың әрбір құқығына екінші тараптың міндеті сәйкес келген жағдайда, алдын ала белгілі, нормативтік құқықтық актімен анықталған. Мысалы, бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған адамдарды ішкі істер органдарының (полицияның) әкімшілік қадағалауы. Немесе Қазақстан Республикасы Конституциясының 21-бабында көзделген еркін жүріп-тұруға құқылы. Бірақ заң осы құқықты тікелей реттейтін қандай да бір міндеттемелерді айқындамайды. Бұл, міндетті тарап жоқ болғандығы себепті, осы жерде тек субъективті заң құқығы бар, бірақ құқықтық қатынас жоқ дегенді білдіре ме? Заң практикасымен расталатын ұстаным бар: мұндай құқыққа тиісті адамдардың,

органдардың (бұл жағдайда көші-қон полициясының) іс жүргізу нысанына сәйкес осындай құқықты іске асыруды қамтамасыз етуге тиісті түрде және нормативтікқұқықтық актіде бекітілген себептерсіз осы құқыққа қол сұғылмауға міндеттілігі қарсы болады. Екі тарап анықталған мұндай құқықтық қатынастар салыстырмалы құқықтық қатынастар деп аталады. Олар салыстырмалы, өйткені барлық басқа тұлғалар мен ұйымдарға міндеттер жүктелмейді және осы міндеттеме бойыншақұқықтары жоқ.

Сонымен қатар құқықтық қатынастардың принципті өзге құрылымы да бар, онда тек бір ғана құқықты тарап анықталған, ал екінші тарап жалпы ереже бойынша барлығы және әрқайсысы болып табылады. Билік-бағыну белгісін негізге ала отырып, мұндай ерекшелік әкімшілік құқыққа, демек, әкімшілік құқықтық қатынастарға да тән. Мысалы, мемлекет органының (лауазымды адамның) қоғамдық тәртіпті бұзудың жолын кесу құқығы, оны сақтау міндеті әрбір адам мен ұйымға да тиесілі және сонымен бірге осындай міндеттеме бұзылған жағдайда жауаптылыққа әкеп соғады. Біз мұндай мысалдарға бекер тоқтаған жоқпыз, өйткені мұндай қатынастар абсолютті құқықтық қатынастар деп аталады, яғни барлығына міндеттер жүктейді.

Заң әдебиетінде әкімшілікқұқықтық қатынастарды жіктеудің бірнеше өлшемшарттары ұсынылды. Мысалы, Г.И. Петров бұл қатынастарды олардың нақты әлеуметтік мазмұны бойынша, олардың сипаты бойынша, жүйеде орналасқан орны бойынша, олардың таралу аумағы бойынша, олардың әрекет ету уақыты бойынша, қатысушылардың құқықтары мен міндеттерінің арақатынасы бойынша, оларды туындататын заңдық фактілердің сипаты бойынша жіктейді [55, 96-б.].

В.Н. Лапшин жіктеу негіздерінің қатарына, олардың сипаты бойынша, олардың субъектілері бойынша ішкі істер органдары функцияларының бағытталуын, мақсатты мазмұнын жатқызады [51, 41-53 б.].

Ю.М. Козлов, Г.И. Петров ұсынған әкімшілікқұқықтық қатынастарды жіктеудің негіздерін жоққа шығармай, өз кезегінде әкімшілікқұқықтық қатынастарды басқарушылық ықпал етуді жүзеге асырумен тікелей байланысты, субъектілер бойынша, оларды қорғау тәсілі бойынша, нәтижесінде құқықтық қатынастар қалыптасатын себеп бойынша және т. б. жіктеуді ұсынады [48, 145-151 б.].

С.Б. Әбілғазин Г.И., Петровтың да, Ю.М. Козловтың да пікірімен келісе отырып, сонымен бірге әкімшілікқұқықтық қатынастарды, ішкі істер органдарын (полицияны) келесі өлшемшарттар бойынша жіктеген орынды деп санайды:

«1) милиция қызметінде қоғамдық тәртіпті сақтау жөніндегі әкімшілікқұқықтық қатынастарды ұстау бойынша;

- құқықтық регламенттеу ерекшелігі және оған жүктелген міндеттерді практикалық жүзеге асыруда іс-әрекеттердің біртектілігі бойынша;

- құқықтық қатынастардың субъектілері (қатысушылары) бойынша;

- қоғамдық тәртіпті сақтау жөніндегі милиция қызметіндегі әкімшілікқұқықтық қатынастарға қатысушылардың құқықтары мен міндеттерінің арақатынасы бойынша;

-қоғамдық тәртіпті сақтау жөніндегі милиция қызметіндегі әкімшілікқұқықтық қатынастар арқылы әкімшілікқұқықтық нормаларды іске асырудың нысандары (тәсілдері) бойынша;

- қоғамдық тәртіпті сақтау жөніндегі милиция қызметінде әкімшілікқұқықтық қатынастар туғызған заңды фактілердің сипаты бойынша;

- қоғамдық тәртіпті сақтау жөніндегі милиция қызметінде әкімшілікқұқықтық қатынастарды қорғау нысандары бойынша» [55, 27-28 б.].

Олардың қатысушыларының өзара іс-қимылының заңды сипаты бойынша әкімшілікқұқықтық қатынастардың жіктелуі айрықша қызығушылық тудырады. Осы өлшемшартқа сәйкес, бұрын қаралғандарды белгілі бір шамада қамтитын тік және көлденең құқықтық қатынастар бөлінеді.

Тік әкімшілікқұқықтық қатынастар ең жоғары дәрежеде әкімшілікқұқықтық реттеудің мәнін және субъект пен басқару объектісі арасындағы мемлекеттік-басқару қызметіне тән субординациялық байланыстардың мәнін білдіреді. Олар бағынышты тараптар арасында пайда болады, бұл оларда, азаматтық-құқықтық қатынастардан айырмашылығы, біз бұрын айтып өткеніміздей, ерекшеліктер бола тұра, тараптардың теңдігі болмайтынын растайды. Алайда, бағынушылық дәлме-дәл мағынада түсіндірілмейді. Іс жүзінде тіктік бір тараптың заңды биліктік өкілеттігі бар екенін білдіреді, олар екінші тарапта жоқ (мысалы, азаматта) не олардың көлемі аз, мысалы, төмен тұрған ішкі істер органында (полицияда). Бұл ретте тиісті субъект (біздің жағдайда – ішкі істер органының (полицияның) лауазымды адамы) билік тарапы болып табылады. Нақ осы тік қатынастарда қатынастар субъектісінің барлық жағдайларда оған ұйымдық бағынбайтын қандай да бір объектіге тікелей басқару әсері іске асырылатыны анық. Мұндай құқықтық байланыстар нарықтық қатынастарға біртіндеп көшу және атқарушы билік институттарын демократияландыру кезеңінде жүргізіліп жатқан белгілі реформалауға қарамастан, ішкі істер (полиция) органдарының қызмет саласы үшін неғұрлым тән, олардың жағдайында қатынастар объектілері рөлінде болатын тараптар жедел дербестіктің барлық үлкен көлемін алады. Бірақ биліктің аты билік, сондықтан әкімшілік құқықтық қатынастарда жүзеге асырылатын атқарушы билік өзінің заңды билігін жоғалтпайды. Керісінше, оған тән сапаны елемеуге кез келген талпыныстар сөзсіз күрделі дағдарыстық жағдайларға әкеледі, бұл, негізінен, оның мазмұнына қайшы келеді.

Жаңа жағдайларда ішкі істер органдарының (полицияның) қызметі өз биліктік-заңдық табиғатын жоғалтпайды, алайда әсер ету тетігі, әрине, жұмсақ болады, ал оның алдында тұрған міндеттерге қол жеткізудің неғұрлым қатаң нұсқаларынан босатылады. Дегенмен, орталықсыздандыруды әкімшілік құқықтық қатынастардағы өз сөздерін білдіретін сипатты белгі деп атауға келмейді, ол олар үшін неғұрлым дәстүрлі болып сақталады.

Осылайша, бірдей емес тік әкімшілік құқықтық қатынастардың жалпы белгілері – бұл олардың шеңберінде тікелей басшылық ықпал етуді жүзеге асыру және бір тараптың заңдық тұрғыдан айқын ерік-жігерінің басымдығы.

Көлденең әкімшілік құқықтық қатынастар шеңберінде тараптар іс жүзінде және заңдық тең құқылы деп танылады. Оларда, тиісінше, басқа үшін міндетті, бір тараптың заңдық биліктік жарлығы болмайды. Әрине, мұндай құқықтық

қатынастар Қазақстан Республикасы ішкі істер органдарының (полицияның) қызметі саласында тік сияқты кең түрде қолданылмайды. Бұл түсінікті де, өйткені олар әкімшілікқұқықтық реттеудің жалпы арнасынан шығып қалар еді. Дегенмен, олардың пайда болу мүмкіндігі бар.

Ішкі істер органдары (полиция) қызметінің саласы үшін типтік болмаса да, басқару байланыстарының жалпы массасынан көлденең қатынастарды ажырату өте қиын, себебі олар тік сияқты айқын көрінбейді.

Әкімшілікқұқықтық қатынастардағы тараптардың теңдігін тану фактісінің өзі әкімшілік құқықтық реттеудің мәнімен де, әкімшілік құқықтық қатынастардың қағидаттық ерекшеліктерімен де тікелей қарама-қайшылықта болады. Сондықтан мемлекеттік реттеу саласында олардың пайда болу мүмкіндігі жиі күмән туғызып келді.

Алайда, атқарушы көлденеңдіктің мәнін дұрыс түсінген жағдайда қайшылықтар мен күмәндар алынып тасталуы мүмкін. Ол үшін келесі айқындаушы мән-жайларды ескеру қажет.

Біріншіден, әкімшілік құқықтық қатынастарға қатысушылардың формальды заңдық теңдігі емес, нақты, яғни азаматтық-құқықтық қатынастармен дәстүрлі байланысатын сапа тараптардың бірдей құқықтық деңгейі болған кезде және тиісінше, олардың кез келген нысанда тең бағыныстылығы болмаған кезде нақты, бұл туралы біз бұрын әкімшілік құқықтың әдеттегі тривиальды канондарының шеңберінен тыс түсетін ерекше белгі ретінде көрсеткен болатынбыз.

Екіншіден, нақты басқару байланыстарында осы екі белгінің міндетті бір мезгілде болуы, өйткені тепе-теңдіктің болмауы тараптардың заңды теңдігіне әрдайым бірдей емес.

Үшіншіден, бір тараптың екінші тарапқа бағытталған заңды биліктік ерік білдіруінің болмауы міндетті.

Мұнда өте жиі көлденең әкімшілік құқықтық қатынастар, бірақ атқарушы билік саласында іске асырылса да, реттелетін объектіге өзінің тікелей міндеті жоқ жағдайды да келтіру керек. Іс жүзінде олар кейінгі реттеуші әсерді дайындайды. Сондықтан тік және көлденең әкімшілікқұқықтық қатынастардың негізгі және негізгі емес атауларын кездестіруге болады. Оларға әкімшілік құқықтық қатынастардың субординациялық (биліктік) және үйлестіру (биліктік жоқ) деп жіктелуі деуқсас.

В.А. Юсупов, мысалы, ұйымдастырушылық бағыт бойынша әкімшілікқұқықтық қатынастарды жіктей отырып, олардың үш түрін ұсынады:

- ұйымдық-құрылымдық (ұйымышлық);
- ұйымдық-функционалдық (сыртқы);
- әкімшілік-деликтік (әкімшілік құқық нормаларының талаптарын орындамағаны үшін жауаптылық бойынша) [65, 10-б.].

Осылайша, әкімшілік құқықтық реттеуді қажет ететін қатынастарды бөлу осы қатынастардың екі субъектісін де білуді талап етеді, олар қалыптасқан себептер, субъектілердің бір-біріне қатысты жағдайы және т. б.

Басқаша айтқанда, ішкі істер органдарының (полицияның) қызметі саласындағы қатынастарды ажырату әрбір нақты жағдайда белгілер кешенін талап етеді. Міндет құқықтық реттеу заттарын ажыратуға мүмкіндік беретін қандай да

бір екі-үш әмбебап белгіні анықтау емес (жүргізілген ғылыми зерттеулердің тәжірибесі көрсеткендей, бұл міндет қиын шешіледі). Мәселені шешу, басқада: ішкі істер органдарының (полицияның) қызметі саласында әртүрлі қатынастар қалыптасатындықтан, оларды топтастыру жолдарын іздеу және әрбір топ үшін өлшемдерді шектейтін немесе барлық белгілі жүйелерді тривиальдық қатынастарға дейін жеткізу қажет. Біз соңғы жолмен жүруге ниеттіміз.

Зерттелетін қатынастарды олардың мүмкін болатын субъектілеріне қатысты қарау көбінесе олардың субъектісі ішкі істер органдары болатынын көрсетеді. Бұл кездейсоқ жайт емес, өйткені дәл осы органдарға қоғамдық тәртіпті сақтау бойынша негізгі ауыртпалықтар жүктелген.

Тараптар арасындағы байланыстардың сипаты мен мазмұны тұрғысынан, көрсетілген қатынастарды қарау белгілі бір мүддені білдіреді. Осы белгілер бойынша жоғары тұрған және төмен тұрған ішкі істер органдарының (полицияның) басшылығымен байланысты қатынастарды бөлуге болады, мысалы, Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігі тарапынан облыстардың Ішкі істер департаменттеріне ведомстволық бақылауды жүзеге асыру.

Қатынастардың басқа тобын тікелей жедел басқарумен байланысты, мысалы, ЖБО-ның жедел кезекшісі (жедел басқару орталығы) мен қоғамдық тәртіпті сақтауға тартылған жол-патрульдік полиция патрульдері арасындағы қатынастар құрайды.

Материалдық-құқықтық полиция құқықтық қатынастары материалдық құқық нормалары негізінде туындайды. Материалдық полиция құқығының нормалары құқықтық қатынастардың тиісті субъектілерінің құқықтары мен міндеттерінің мазмұнын анықтайды және қолданыстағы заң ісін шешуге бағытталған.

Бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған адамдарға ПО (полиция) әкімшілік қадағалауы саласындағы әкімшілік құқықтық қатынастар (акцессорлық). Құқықтық қатынастардың осы түрінің болуы материалдық сипаттағы нормалармен мынадай нормативтік құқықтық актілердің болуына байланысты: «Бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған адамдарды әкімшілік қадағалау туралы» Қазақстан Республикасының 1996 жылғы 15 шілдедегі №28-1 Заңы (ҚР 2002.10.30 №350-11; 2005.07.08 №67-111 заңдарымен енгізілген өзгерістермен);

«Әкімшілік қадағалау туралы заңнаманы қолданудың сот тәжірибесі туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2005 жылғы 20 маусымдағы № 3 нормативтік қаулысы; «Әкімшілік қадағалауда тұрған адамдарды есепке алу ережесін бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрінің 2005 жылғы 11 ақпандағы №97 бұйрығы [66].

Әкімшілік құқық қатынастарын, соның ішінде әкімшілік құқықтық қатынастарды басқа негіздер бойынша да, атап айтқанда, олардың пайда болу саласы бойынша, құқықтық қатынастар объектісі бойынша және т. б. жіктеуге болатыны күмән тудырмайды. Әрине, әрбір жіктеу, егер ол негізделген болса, зерттелетін құбылыс туралы жаңа түсінік береді.

Сонымен қатар, бастапқыда олардың жіктелуін жүргізу үшін әкімшілік құқықтық (материалдық) қатынастар мәнінің кейбір мәселелерін

қарастыру орынды болып табылады. Біздің бұл пайымдауымыз, негізінен, олардың (материалдық және процессуалдық әкімшілік құқықтық қатынастар базалық ретінде) бұрын оларды осы зерттеу ұсынған нысанда жіктеуге ұшырамаған жағдайына негізделеді.

Қазіргі уақытта әкімшіліктанушы ғалымдардың көпшілігімен әкімшілік құқықтық (материалдық) қатынастардың өздерінің болуы мүмкін емес, сонымен қатар тиісті теорияны әзірлеуге объективті қажеттілік айтылған. Әкімшілік құқықтық (материалдық) қатынастар әкімшілік құқықтың материалдық нормаларымен реттелген қоғамдық қатынастардың ерекше түрін білдіреді деп болжай отырып, әкімшілік құқық нормалары қоғамдық қатынастардың тағайындалған түрін, яғни олардың туындауына себепші болатын уақыт пен фактілерді реттей бастайды.

Ғалымдардың көпшілігі әкімшілік құқықтық қатынас «ұсақ бұзақылық жасаған және осындай әрекетті жасауға тыйым салатын норманың болған сәтінен бастап туындайды деп санайды», олар құқықтық қатынастардың осы түрін туындататын заңды факті ретінде қарайды [67, 52-б.]. Кейбір әкімшілік құқықтық қарым-қатынастар тиісті нормативтік құқықтық акт қабылданған сәттен бастап орын алуы мүмкіндігін (пайда болуы) айта кету керек.

Біз негізінен В.Н. Лапшиннің әкімшілік құқықтық қатынастар тұжырымдамасының негізгі ережелерімен келісеміз, бірақ әкімшілік құқықтық қатынастардың пайда болу сәті, олардың құқықтық табиғаты және тағайындалуы туралы мәселені шешу әкімшілік құқық (материалдық) нормалары іске асырылатын құқықтық шындықтың ерекшелігін ескере отырып қана мүмкін екендігін атап өту керек.

Осыған байланысты материалдық әкімшілік құқық нормалары қолданылатын ортадасанаспауға болмайтын арнайы құқықтық шындық пайда болады. Дәл сол сияқты, тиісті физикалық заңдар қолданылатын физикалық шындықпен де санаспауға болмайды. Аталған құқықтық шындықпен жеке азаматтар да, мемлекеттің өзі де санасуы тиіс. Әйтпесе, олардың қызметі ол жүзеге асырылатын ортаға сәйкес келмейді, ал бұл жағымсыз салдарларға әкеп соғады.

Осыны негізге ала отырып, осындай құқықтық шындық шеңберінде, азаматтардың қолданыстағы әкімшілік құқықтық нормаларға қарым-қатынасының сипатын ескере отырып, соңғысы екі нысанда болуы мүмкін: бұл нормалар сақталады немесе бұзылады. Екі жағдайда да, белгілі бір уақытта да әртүрлі құқықтық жағдайлар объективті түрде болатыны оңай танылады. Әкімшілік құқық (материалдық) нормалары сақталған жағдайда қалыптасқан құқықтық жағдай оң сипатта болады, өйткені құқықтық реттеу міндеттеріне қол жеткізу орын алады. Осыдан әкімшілік құқықтық қатынастардың бірінші түрі – оң әкімшілік құқықтық қатынастар туындайды. Құқықтық ұйғарымдар сақталмаған жағдайда әкімшілік құқық нормаларымен теріс бағаланатын даулы жағдай жасалады. Мұндай теріс (даулы) құқықтық жағдай әкімшілік құқықтық қатынастардың өзге сипатын туындатады.

Олардың сипаттамасы оң және теріс жағдайларда туындайтын құқықтық қатынастардың мәнін терең зерттеуді көздейді. Дәл осы әкімшілік құқықтық

қатынастардың болуы мен пайда болу уақыты туралы мәселені неғұрлым дұрыс қарауға және шешуге мүмкіндік береді. Бұл жерде бастапқы кезең ретінде нормативтікқұқықтық актіні қабылдауды түсіну керек.

Қолданыстағы әкімшілік заңнаманың нормативі ведомстволық деңгейде нормативтікқұқықтық базаның көптігін алдын ала анықтайды. Заң күшінің өзіндік көрсеткіші бола отырып, нормативтік құқықтық актінің деңгейі «нормативтік құқықтық актінің нормативтік құқықтық актілердің сатысындағы заң күшіне қарай оның орнын» анықтайды [68, 1-бап].

Нормативтік құқықтық актілер негізгі және туынды болып бөлінеді. Нормативтік құқықтық актілердің негізгі түріне басқалардан өзге, Қазақстан Республикасының министрлері мен орталық мемлекеттік органдардың өзге де басшыларының нормативтік құқықтық бұйрықтары жатады.

Бұл қатынастар олардың өзара міндеттемелерімен белгіленген нормативтік құқықтық актімен байланысты тұлға мен мемлекеттің оң, шиеленісті емес өзара іс-қимылы нәтижесінде іске асырылады. Адам құқықтық ұйғарымдарды бұзбайды, ал мемлекет оған әкімшілік сипаттағы императивтік шараларды қолданбайды. Мұндай құқықтық қатынастарда оның барлық субъектілері (адамдар мен ішкі істер(полиция)органдары) «өздерінің», сондай-ақ өзара мүдделерін қанағаттандыруға қол жеткізеді. Мемлекет, өзі орнатқан және жүзеге асырылуына пайда болған құқықтық қатынастар нәтижесінде қол жеткізетін құқықтық тәртіпті қамтамасыз етуге мүдделі. Адам өзінің қолсұғылмаушылығын қамтамасыз етуге, өзіне тиесілі құқықтар мен бостандықтарды қорғауға мүдделі және бұған ішкі істер органдары (полиция) атынан мемлекет арасындағы осындай әкімшілік құқықтық қатынастарды іске асыру (өмір сүру) процесінде жетеді.

Көріп отырғанымыздай, мемлекет пен нақты адамның арасында оң әкімшілікқұқықтық қатынастар деп аталатын әкімшілік құқық нормаларымен реттелген белгілі бір қатынастар бар. Демек, оң сипаттағы әкімшілікқұқықтық қатынастар тиісті сипаттағы нормативтікқұқықтық акт күшіне енген сәттен бастап туындайды. Олардың пайда болу сәті нормативтікқұқықтық актінің, яғни әкімшілік актіде көрсетілген тыйым салулар мен мемлекеттің басқа да құқықтық нұсқамаларының қолданылуының басталуымен сәйкес келеді.

Мұндай жағдайда мынадай заңды сұрақ туындайды: осындай құқықтық қатынастардың субъектісі кім— әлеуетті құқық бұзушы немесе қоғамдық қатынастардың субъектісі бола алатын әрбір адам ба?

Әкімшілік құқықтық ұйғарымдар барлық адамдарға емес, тек құқық бұзушылық жасауға бейім адамдарға арналатыны туралы тривиальдық түрткілерде мәні бойынша құқықтық ұйғарымның (материалдық-әкімшілік нормалар) іс-қимылының заңдық және әлеуметтік-психологиялық тетіктерін араластыруға әкеп соғады: өзі жіберілген адамдар мен адресаттың қалай қабылдайтынының арасында теңдік белгісі қойылады.

Әкімшілік құқықта заңға мойынсұнушылық мінез-құлқының субъектілері, әкімшілік құқықтық қатынастардың субъектісі бола отырып, нақты нормативтік құқықтық актілер арқылы реттелетін және әкімшілік құқықпен қорғалатын қоғамдық қатынастарда белгілі бір әлеуметтік рөлдерді орындауға шамасы келетіндердің барлығы болып табылады, яғни әкімшілік жауаптылық қаупінен

занды түрде әрекет ететін құқық бұзушылық жасауға бармайтын әлеуетті құқық бұзушылар ғана емес.

Әкімшілік құқықтық нормаларға сәйкес келетін мінез-құлықтың заңды мәнін бағалауда басқа да сәт маңызды. Жауапты немесе жауапсыз мінез- құлық туралы қорытынды нақты әлеуметтік нормалар тұрғысынан мінез- құлықтың осы нақты нұсқасын бағалауды көздейді, ал әкімшілік заңнама талаптарына сәйкес келетін мінез-құлыққа қатысты – әкімшілік құқықтық нормалар тұрғысынан. Тек қана мінез-құлықты жалпы әлеуметтік мағынада жауапты деп санауға болады, бірақ тек бір жағдайда ғана: егер ол әкімшілік заңнама тұрғысынан заңды болса.

Сайып келгенде, мемлекет пен тұлғалар да құқық тәртібі мен басқа да құқықтық институттардың тұрақтылығына мүдделі. Бұған әртүрлі құралдардың көмегімен қол жеткізіледі, олардың арасында әкімшілік құқық нормалары маңызды рөл атқарады. Сондықтан әкімшілік құқық және ол қорғайтын құқықтық институттар қоғамның белгілі бір әлеуметтік құндылығы болып табылады. Бұдан басқа, мемлекет пен оның азаматтары тиісті құқықтық институттарды қорғауға бағытталған іс-әрекеттерді жасайды. Сондықтан мұндай қатынастардың атауын «пассивті» деп тану керек, бұл әкімшілік қызметкерлердің кейбір жұмыстарында орын алады. Сонымен, А.А. Таранов басқа да пассивті құқықтық қатынастарды атап көрсетеді [67, 31-б.].

Көріп отырғанымыздай, мемлекет пен азаматтарда (оның ішінде заңды тұлғаларда да) олардың арасында туындаған оң әкімшілік құқықтық қатынастардың тұрақтылығын қолдаудағы ортақ мүдделер. Сондықтан, «әкімшілік құқықтық қатынастар әкімшілік құқық бұзушылық жасау фактісіне байланысты құқық бұзушы мен мемлекет арасындағы қатынастарды реттейді» деп айту дұрыс емес. Мұндай тәсілде әкімшілік құқықтық қатынастарға құқық бұзушылық жасауға және кінәліні жауапқа тартуға байланысты туындайтын қатынастарды ғана реттеушілік рөлі беріледі. Сонымен қатар әкімшілік құқықтық қатынастардың рөлі, функционалдық мақсаты әлдеқайда кең. Әкімшілік құқықтық қатынастарды іске асыру үшін көбінесе әкімшілік-процессуалдық қарым-қатынастар әдепкі қалпы бойынша қажет екеніне қарамастан, кейбір тұрғыда бұл ереже белгілі бір ауытқуларға да ие.

Мұндай пікірдің қателігі, оның жақтастарының әкімшілік құқықтық қатынастардың теріс жағдайларда ғана емес, оң жағдайларда да қолданылатынын ескермейтіндігінде. Олардың өмірлік күші, нақты кезеңмен салыстырғанда, оның даулы жағдайларда қаншалықты сирек қолданылатынымен анықталады. Басқаша айтқанда, мұнда әкімшілік құқықтың алдын алу әсері ескерілмейді. Сонымен қатар, бұл бағыт құқық бұзушылықтарға қарсы күресте басты бағыт болып табылады. Профилактикалық әсер әкімшілік құқықтың әлеуметтік құндылығын да анықтайды. Демек, оның нормалары азаматтардың мінез-құлқына әкімшілік-процессуалдық қатынастардан тыс та реттеушілік ықпал етеді.

Өзге де құқықтық жағдай құқық бұзушылық жасалған жағдайда туындайды. Құқықтық нұсқаманы бұзу өз шешімін талап ететін жанжалды жағдай жасайды. Бұған дейін болған оң әкімшілік құқықтық қатынастардың әрбір субъектісі өз құқықтары мен міндеттерін іске асыруға тиіс. Олар арнайы белгіленген әкімшілік-

процестік тәртібімен әкімшілік-процессуалдық қатынастар арқылы жүзеге асырылады.

Құқықтық нұсқаманы бұзған адам әкімшілік-процессуалдық қатынастар арқылы өз құқықтары мен міндеттерін жеке өзі (немесе қорғаушының көмегімен), ал мемлекет – арнайы органдар арқылы, біздің жағдайда ішкі істер органдары (полиция) арқылы жүзеге асырады. Аталған құқықтар мен міндеттерді жүзеге асыру туындаған әкімшілікқұқықтық қатынастарды қозғалысқа алып келеді, бұл даулы құқықтық жағдайдың серпіні туралы және тиісінше әкімшілікқұқықтық қатынастардың серпіні туралы айтуға мүмкіндік береді.

Дәл осы әкімшілік құқықтық қатынастардың динамикасында осы қатынастар субъектілерін дараландыру орын алады. Мұндай жағдайда әкімшілік құқықтық қатынастардың субъектісі, бір жағынан, жеке – жеке белгілі бір адам, ал екінші жағынан, – өз функцияларын жүзеге асыратын құзыретті ішкі істер органы (полиция) болады. Дәл осы құқықтық қатынастар динамикасында қызметі арқылы мемлекеттің құқық бұзушылық жасаған адамды әкімшілік жауаптылыққа тарту құқығы іске асырылатын сол органды (немесе лауазымды адамды) дараландыру орын алады.

Тұлға мен ішкі істер органдары (полиция) арасында бұрын болған оң әкімшілік құқықтық қатынастар барлық жағдайларда нақты азаматтың немесе заңды тұлғаның бір жақты құқыққа қарсы іс-әрекеттері нәтижесінде қозғалысқа келтірілетіндігін байқау қиын емес. Осы қатынастардың екінші тарапының – ішкі істер органдарының (полицияның) іс-әрекеттері қоғамдық қауіп төндіретін нақты құқыққа қарсы әрекетке мәжбүр ету тәсілі ретінде жасалады. Олар әрдайым екінші, туынды және нақты құқық бұзушылықтың құрамын құрмайтын адамдардың алдында ешқашан болмайды.

Осы әкімшілік құқықтық қатынастарды дамытудың өзге де тетігі белсенді тарап ретінде мемлекет бола бастаған кезде тиісті нормативтікқұқықтық актінің күшін жоюға және бұрын болған оң әкімшілік құқықтық қатынастардың тоқтатылуына не оның өзгеруіне және тиісінше құқықтық қатынастардың сипатын өзгертуге әкеп соқтырады. Мұндай жағдайда қолданыстағы оң әкімшілік құқықтық қатынастардың мазмұнын түзету, олардың субъектілерінің құқықтары мен міндеттерін нақтылау туралы айтуға болады.

Теріс сипаттағы әкімшілік құқықтық қатынастар жасалған құқық бұзушылық туралы ақпаратты ішкі істер органы (полиция) алған кезге дейін дербес болады. Мұндай деректердің болуы аталған органның құқық бұзушыны анықтауға бағытталған іс-әрекеттер жиынтығын жасауды алдын ала айқындайды. Мұндай қызмет іс жүргізу сипатындағы нормалармен реттелген, демек, әкімшілік-процессуалдық қатынастар арқылы жүзеге асырылады. Бірақ бұл жағдайда әкімшілік құқықтық қатынастар жойылмайды. Олар әкімшілік-процессуалдық қатынастарының құрылымында өмір сүруін жалғастырады және іске асырылады. Дәл осы сәттен бастап әкімшілік-процессуалдық қатынастарды әкімшілік құқықтық қатынастардың өмір сүру нысаны ретінде қарастыруға болады.

Аталғандарды қорытындылай келе, біздің ойымызша, әкімшілік құқықтық қатынастардың неғұрлым пайдалы түрлерін бөліп көрсетуге және атап өтуге болады: материалдық сипаттағы антецеденттік және акцессорлық әкімшілік

құқықтық қатынастар; материалдық сипаттағы оң және теріс әкімшілік құқықтық қатынастар, сондай-ақ материалдық сипаттағы персистенттік және коррекциялық әкімшілік құқықтық қатынастар.

2.3 Қазіргі кезеңде ПО құқықтық жағдайын жетілдіру және құқықтық қатынастарды ұйымдастыру жолдары

Егемен Қазақстанның қалыптасуы тұсында, мемлекеттік меншік жеке иелікке және жеке пайдалануға күрт ауысқан кезде, құқық бұзушылықтар мен қылмыстардың жаңа түрлері пайда болды, оларға қатысты күрестің жаңа жүйесі, сондай-ақ олардың алдын алу және жолын кесу жүйесі болмады. Бұл полицияның әкімшілік құқықтық қатынастарының дамуына сөзсіз әсер етті. Әкімшілік құқықтық қатынастар мәселесі – ең қиын, күрделі және сонымен бірге құқықтану саласындағы ең өзекті, теориялық және іс жүзінде маңызды және қызықты мәселелердің бірі.

Біздің еліміз басынан кешіріп жатқан қоғамдық қатынастарды реформалау кезеңі оқиғалардың қанықтығымен ерекшеленеді. Құқық қорғау органдары, соның ішінде полиция әдеттегі өмір сүру салтының түрлі жақтарын өзгертумен бетпе-бет келеді. Мұндай кезеңдерді халық арасында өтпелі немесе «қайта құру» деп атау қалыптасқан. Қазақстан Республикасында жүргізіліп жатқан әлеуметтік-экономикалық және саяси- құқықтық қайта құрулар елдегі құқықтық тәртіпті қолдаудағы полицияның рөлі өзгергені туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Бұл азаматтардың қоғамдық және жеке қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселелеріне, ПО (полиция) әкімшілік құқықтық қатынастарын жетілдірудің жаңа жолдарын іздестіруге жаңа тұжырымдамалық көзқарас қажеттігіне себепші болды.

Егемен мемлекеттің қалыптасу кезеңінде жатып ішерлікпен күрес толық тоқтатылды, алыпсатарлықтың орнына заңсыз кәсіпкерлік қызмет пайда болды, мемлекеттік меншікті бұзушылардың орнына бөтен мүлікті ұрлауға бейім адамдар пайда болды, нашақорлықтың, уытқұмарлықтың, гомосексуализмнің, жезөкшеліктің және олардың тұрақты серіктері – соз аурулары және ЖИТС күрт өсті. Полицияның әкімшілік құқықтық қатынастарының бұрынғы түрлері мен әдістері ескіріп, тиімсіз болып қалды, ал жаңалары егжей-тегжейлі әзірлеуді және заңнамалық бекітуді талап етеді.

Қазақстан дамуының қазіргі кезеңінде Республика Президенті мемлекеттік басқару органдарын реформалауға көп көңіл бөледі, болып жатқан өзгерістер полицияның әкімшілік құқықтық қатынастарын да қозғайды.

Әкімшілік полицияның штаттық саны жергілікті бюджеттен бөлінетін қаржы бөлумен қамтамасыз етілмеген өткен ғасырдың 90-шы жылдарындағы қаржы дағдарысын еске түсірсек те жеткілікті. Жергілікті бюджет есебінен қамтылған қызметкерлерүш айдан бір жарым жылға дейін жалақы алмаған. Бұл әкімшілік полицияның көптеген бөлімшелерінің қысқаруына алып келді: учаскелік полиция инспекторлары, арнайы мекемелер, барлық қалаларда патрульдік полицияның саптық бөлімшелері таратылып кетті.

Сонымен қатар, әкімшілік полиция алдында басқа да ұйымдастырушылық мәселелер туындады:

- жылдам өсіп келе жатқан инфляция кезіндегі жалақының төмен болуы;

- сыбайлас жемқорлық үшін құнарлы ортаны қалыптастырған жалақыны уақытылы төлемеу;

- полиция қызметкерлерінің бір бөлігінің коммерциялық құрылымдарға, тарихи отанына кетуінен, сондай-ақ сәтсіз «эксперимент» салдарынан Мемлекеттік тергеу комитетін құрумен және бұзумен қызметтің кәсіби жетекші тобының құлдырауы;

- құқық қорғау бағытындағы қоғамдық құрылымдардың, әкімшілік комиссиялардың, маскүнемдікпен күрес жөніндегі комиссиялардың, жолдастық соттардың және т. б. қызметін тоқтату;

- полиция қызметкерлерінің жалпы қолданыстағы көлікте тегін жол жүруін және басқа да әлеуметтік жеңілдіктерді алып тастау полиция қызметіне кері әсерін тигізді.

Басқару процесінде осы қатынастарға қатысушылар арасында ұйымдастырушылық байланыстар туындайды, олардың көпшілігі құқықтық реттеуді талап етеді. Мұндай реттеу әкімшілік құқықтық нормалардың көмегімен жүзеге асырылады және осылайша оларды әкімшілік құқықтық қатынастарға айналдырады. Ішкі істер органдарының қызметінде орын алған әкімшілік құқықтық қатынастар әртүрлі заңдық фактілерге байланысты құқық нормалары негізінде туындайды, өзгертіледі және тоқтатылады.

Ішкі істер органдары қызметінің құқықтық нормасы бұл- күрделі құрылым, оған құрамдас бөліктер ретінде алуан түрлі элементтер кіреді:

1. объективті құқық қоғамда қолданылатын құқықтық нормалардың жиынтығы ;

2. құқықтық қатынастар құқық нормаларымен реттелген қоғамдық қатынастар;

3. құқықтық тәртіп қоғамдық қатынастардың заңмен реттелу жағдайы;
4. құқықтық сана және құқықтық мәдениет;

5. заңдылық құқықтық нормаларды мүлтіксіз сақтау талабы;

Дегенмен яғни, құқық нормалары мен құқықтық қатынастар объективті құқық (норма) және субъективті құқық (құқықтық қатынастарда іске асырылатын) негізінде құрылатын құқықтық негіз құрылымында ерекше орын алады.

ПО-дағы құқықтық қатынастардың мәнін және онымен байланысты құқықтық құбылыстарды зерттей отырып, құқықтық қатынастардың бастапқы дуализмі туралы қорытынды жасалды. Мұндай тұжырымның салдары құқықтық нормалар мен құқықтық қатынастардың тұрақты болуы болып табылады, бұл кейіннен ПО-дағы құқықтық қатынастар ұғымын айтарлықтай нақтылауға әкелді. Олардың мәні бойынша, ішкі істер органдарындағы құқықтық қатынастар құқықтық қатынастардың бір түрі болып табылады, сондықтан олар құқықтық қатынастардың барлық түрлеріне тән жалпы белгілерге ие.

Жалпы құқықтық қатынастардың басымдығын мойындай отырып, жария-билік функцияларын жүзеге асыратын ішкі істер органдарының қызметінде құқық

нормалары бастапқы екенін атап өткен жөн. Осыған байланысты Ішкі істер органдарына қатысты құқықтық қатынастарды заң қатынастары немесе заңдық қатынастар деп саралау керек.

Құқық қорғау органдарының құқық бұзушылықтардың алдын алу және жолын кесу, оларды тудыратын себептер мен жағдайларды жою жөніндегі тиімді қызметін қамтамасыз ету мақсатында заңға бағынатын азаматтар мен құқық қорғау бағытындағы қоғамдық құрылымдардың мүмкіндіктерін пайдалану қажет. Осы мақсатта Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Кодексінің жалпы бөлігін «әкімшілік құқық бұзушылық туралы материалдарды қоғамдық ұйымның немесе еңбек ұжымының қарауына беру» деген баппен толықтыруды ұсынамыз.

Құқықтық қатынастардағы заңдылықтың кепілдіктері-бұл құқық нормаларында бекітілген, құқықтық нормаларды іске асыруға ықпал ететін әкімшілік-құқықтық құралдар жүйесі, сондай-ақ осы қызмет саласында заңдар мен заңға тәуелді нормативтік актілердің дәл сақталуын, қолданылуын, құқықтарды дұрыс пайдалануды, құқық бұзушыларды жауапкершілікке тарта отырып, құқықтық қатынастардың барлық қатысушыларының міндеттерін орындауын қамтамасыз ететін мемлекетпен арнайы әзірленген әдіс, заңды жауапкершілік.

Ел Президентінің жарлықтары мен ҚР Үкіметінің тапсырмаларын орындау мақсатында ІІМ өз алдына мынадай міндеттер қойды:

- функциялардың қайталануын болдырмау, басқару буындарын қысқарту;
- штаттық қызметкерлер санын оңтайландыру;
- аппаратты ұстауға арналған шығындарды үнемдеуді қамтамасыз ету.

Бірқатар департаменттерді функционалдық қағидат бойынша біріктіре отырып, бір-бірін қайталайтын, бытыраңқы құрылымдардың орнына ІІМ-де комитеттер құрылды, Министрліктің негізгі қызметтерінің мәртебесі артты. Бұл орталық аппараттың санын қысқартуға мүмкіндік берді. Министрлік пен оның комитеттері туралы олардың функцияларын шектейтін жаңа ережелер бекітілді: Министрлікке стратегиялық, реттеу функциялары, комитеттерге – бақылау және іске асыру функциялары бекітіліп берілді.

Облыс орталықтарының аудандық бөлімдерінің ұйымдастыру-штаттық құрылымы мен басқару жүйесі біріздендіріледі. Олардың қарамағына облыстық ПД-нің қарауынан патрульдік полициясы саптық бөліністерінің және арнайы мекемелердің қызметкерлерін беру көзделіп отыр.

Болашақта ІІМ полиция қызметін атқарудың халықаралық стандарттарына біртіндеп көшу міндетін қойып отыр. Жобаны іске асыру қазіргі заманғы полиция техникасын қолдануға бағытталған СДТБТ-ны енгізу өтініштерді қабылдаудан бастап әкімшілік материалдар мен қылмыстық істерді жүргізуді аяқтай отырып, барлық полиция рәсімдерін жетілдіру жоспарлануда. Полиция қызметкерлері үшін де, полицияға жүгінетін азаматтар үшін де қалыпты жағдай жасалатын болады. Осы жұмыс аясында полиция қызметін бағалаудың жаңа жүйесін әзірлеу және енгізу болжанып отыр, онда Мемлекет басшысының нұсқауына сәйкес, азаматтардың конституциялық құқықтары мен бостандықтарын сақтау оның басты өлшемі болады.

Құқықтық қатынастар қоғамдық қатынастардың барлық жүйесінің қажетті құрамдас бөлігі бола отырып, әлеуметтік реттеу механизмінде маңызды орын алады. Олар заң нормаларымен реттелетін «нақты» немесе «іс жүзінде» қоғамдық қатынастармен белгілі бір өзара байланыста болады. Құқықтық реттеу процесінде құқықтық қатынастар, нақты қарым-қатынас түрлі әлеуметтік құбылыстар болып табылады. Егер құқықтық қатынас құқықтық реттеу тетігінің элементі немесе құқықтық ықпал ету құралы болып табылса, онда іс жүзіндегі қатынас құқықтық норма әсер ететін реттеу мәнін құрайды. Мұндай шектеу қоғамдық қатынастарға құқықтық ықпал етудің негізгі кезеңдерін нақтылауға, әлеуметтік құбылыстардың бір тобын реттеу мәніне, ал екіншісін реттеу құралдарына, оның тетігіне көрнекі және нақты жатқызуға мүмкіндік береді. Алайда құқықтық қатынастар мен нақты қарым-қатынастың осы ара жігін ажырату туралы тек құқықтық реттеудің мәні мен тетігін зерттеу тұрғысынан ғана айтуға болады. Шындығында құқықтық және нақты қатынастар арасында осындай үлкен айырмашылық жоқ. Нақты өмірде олар бір-бірімен тығыз байланысты және көптеген жағдайларда бір-бірінен ажыратылмайды.

Осылайша, әкімшілік құқықтық қатынастар – бұл құқық нормаларымен реттеле отырып, нақты қарым-қатынасқа ие болатын нысан немесе түр ретіндегі өзгеше бір нәрсе емес. Құқық нормаларымен реттелген нақты өмірлік қатынастар нақты (материалдық) мазмұнның және заңдық нысанның органикалық бірлігі болып табылады.

Нақты мінез-құлықтан басқа, әкімшілік құқықтық қатынастарға қатысушылар субъектілердің құқықтық қатынастарының тараптары ретінде өзара іс-қимылын құқықтық реттеу құралы ретінде әрекет ете отырып, олардың ықтимал, күтілетін мінез-құлқын да біледі, оның шарттары құқықтық қатынастардың мазмұны түрінде тұжырымдалған. Осыдан келіп, мынадай сұрақтар туындайды: іс жүзіндегі (нақты) мінез-құлық және тараптардың заңмен тұжырымдалған олардың заңды құқықтары мен міндеттері қалай өзара іс-қимыл жасайды? Олардың өзара әрекеттесуі қандай компоненттер арқылы жүреді? Аталған құбылыстардың қайсысының әкімшілік құқықтық қатынастардың мазмұнына қатынасы үлкен, олардың қайсысы арқылы ол қоғамдық емес, құқықтық мәнде көрінеді? Сұрақтар көңілді көншітпейді, әсіресе нақты мінез-құлық – бұл құқықтық қатынастарға қатысушылардың құқықтарын жүзеге асыруын және құқықтық міндеттерді орындауын ескерсек. Ал әкімшілік құқықтық қатынастар – бұл субъективті заң құқықтары әкімшілік заңнама мақсатында да, жеке де белгіленетін және жүзеге асырылатын механизм. Егер нақты мінез-құлық күтілетін мінез-құлықтан ауытқымаған жағдайда, бұл жай ғана қоғамдық емес, бірақ құқықтық қарым-қатынасты тоқтатуға әкеледі; егер ауытқымаса – трансформацияға әкеледі – қорғау қатынасы. Әкімшілік құқыққатынастары субъектілерінің құқықтары мен міндеттерінің жиынтығы әкімшілік құқықтық қатынастардың элементі ретінде оның мазмұны болып табылады. Бұл кез келген құқықтық қатынас оның қатысушыларының құқықтық байланысы болып табылатындығы себепті орын алады.

Дегенмен, басқа да пікірлер айтылады. Ю.И. Гревцовтың көзқарасына сәйкес, «құқықтық қатынастардың мазмұнын заң құқықтары мен міндеттеріне

қисындастыруға болмайды, сол сияқты заңдық мәні жоқ кез келген іс-әрекетті қисындастыруға, құқықтық қатынастардың заңдық ерекшелігін элиминациялауға болмайды»

Ішкі істер органдарында әкімшілік реформаның қазіргі заманғы бағытына сәйкес ҚР ІІМ үш жылдық стратегиялық жоспарының жобасы әзірленді.

Қазақстандық заңнаманың ең маңызды проблемасы оның тұрақсыздығы болып табылады. Әкімшілік құқық бұзушылық туралы заңнама ерекшелік болып табылмайды.

Полицияның әкімшілік құқықтық қатынастары сондай-ақ әкімшілік жаза қолдану жөніндегі әкімшілік юрисдикциялық өкілеттіктерді жүзеге асыруды қамтиды. ҚР ӘҚБК 685-бабы мұндай құқықтарды көздейді. Бұл ретте ПО (полиция) өкілеттігі тек ескерту және әкімшілік айыппұл түрінде әкімшілік жаза қолдануға байланысты. Бірақ мұнда әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы хаттамаларды жасау мәселелерінде ведомстволық бағыныстылықты нақты бөлудің болмау проблемасы бар. Яғни, ПО-ның лауазымды тұлғаларының әкімшілік құқық бұзушылық туралы істер бойынша іс жүргізуді қозғауға кімнің құқығы бар екендігі туралы тетіктің нақты регламенттелуі жоқ.

ПО (полиция) ҚР ӘҚБК Ерекше бөлімінің 40% баптары бойынша әкімшілік құқық бұзушылық туралы хаттамалар жасауға құқылы. Ішкі істер органдарының (полицияның) қазіргі заманғы жүйесі бөлімшелердің жеткілікті тарамдалған құрылымын білдіреді: криминалдық, әкімшілік, ЖПҚ, көші-қон полициясы және т.б. Бірақ осы полиция органдарының өкілдерінің қайсысы және ҚР ӘҚБК-нің қандай баптары бойынша әкімшілік құқық бұзушылық туралы істер бойынша хаттамалар жасауға құқығы бар екендігі туралы нақты регламенттеу жоқ. Нормативтік құқықтық актілер мұндай тәртіпті регламенттегендіктен, бұл ішкі істер органдарының (полицияның) кез келген қызметкеріне өзіне тән емес функциялармен айналысуға мүмкіндік береді.

Осыған байланысты Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексін ішкі істер органдарының қызметінде қолдану жөніндегі ведомстволық нұсқаулықты әзірлеу қажет, ол әкімшілік- процессуалдық қызметін жүзеге асыру бойынша әкімшілік полиция құқықтық қатынастарына анық енгізеді. Яғни, патрульдік полициясы жол жүрісі қауіпсіздігі саласында қалыптасқан әкімшілік құқықтық қатынастардың субъектісі болуға тиіс; әкімшілік полиция немесе құқық бұзушылықтың алдын алу және олардың жолын кесу саласында ЖПҚ және т. б. болуға тиіс.

Осылайша, құқық қорғау органдарын, оның ішінде ішкі істер органдарының (полицияның) ұйымдық құрылымын реформалау полицияның әкімшілік құқықтық қатынастарының көлемінде және олардың мазмұнында көрініс табады. Әкімшілік құқықтық қатынастардың қолданыстағы тәжірибесінде құқықтық нормалардың тиімділігі, олардың қоғамның қажеттіліктеріне сәйкестігі тексеріледі. Полицияның әкімшілік құқықтық қатынастары азаматтар мен ішкі істер органдарының субъективті құқықтық құқықтары мен міндеттері іске асырылатын нысан болып табылады. Олар нақты тұлғаларға қатысты құқықтың алуан салаларының әрекетін қамтамасыз ететін негізгі механизм рөлін атқарады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазақстан Республикасы ішкі істер органдарының (полиция) қызметіне, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын бұзуға байланысты әкімшілік құқықтық нормалар мен құқықтық қатынастарды қарауға, сондай-ақ осындай қызметтің әкімшілік құқықтық және ұйымдастырушылық қамтамасыз етілу жағдайына байланысты мәселелер бойынша жүргізілген теориялық зерттеу нәтижелері мен зерттеу материалдарының талдауы, бізге оны жетілдірудің негізгі бағыттарын тұжырымдауға мүмкіндік берді, олар жинақталған түрде магистрлік жобаның тұжырымдары мен ұсыныстары болып табылады. Оларға келесілерді жатқызуға болады:

Адам мен азаматтың құқықтарын қорғау олардың билік құрылымдарымен өзара қарым-қатынасының барлық мәнмәтінінен ажыратылмайды және толық көлемде құқықтық мемлекет қағидаттары контекстінде ғана мүмкін болады.

Әлемдік тәжірибеде азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауды қамтамасыз етуге жәрдемдесетін тармақталған институттар жүйесін құру мен оның жұмыс істеуінің орасан зор тәжірибесі жинақталған. Жұмыста келтірілген атқарушы билік саласында азаматтардың құқықтарын қорғаудың қолданыстағы нысандары мен әдістерін талдау, олардың өзара іс-қимылы адам және азамат құқықтарын қорғаудың барлық жұмыс істейтін тәсілдерін сақтау және дамыту туралы, сондай-ақ жеке адамның құқықтарын әкімшілік құқықтық қатынастардағы бұзушылықтан қорғаудың қосымша тетіктерін жасайтын жаңа институттарды қалыптастыру туралы тұжырымды қалыптастыруға қажетті барлық негізді береді.

Әкімшілік құқық қатынастары ұғымы мазмұны, заңдық табиғаты және әсер ету объектісі бойынша ерекшеленеді. Әкімшілік құқықтық қатынастардың ұсынылған жіктелімі түпкілікті болып табылмайды және тұрақты жетілдіруді талап етеді.

Құқықтық қатынастарға қатысушылардың құқықтары бұзылған жағдайда ішкі істер органдарының қызметіне шағымдану құқығын іске асыру үш нысанда жүзеге асырылады: пайдалану, орындау, құқық қолдану және жалпы және арнайы кепілдіктердің жиынтығымен қамтамасыз етіледі. Жалпы кепілдіктер (саяси, экономикалық, қоғамдық) шағымдану құқығын іске асыруға жағдай жасауды қамтамасыз етеді. Арнайы кепілдіктер (заңдық) ішкі істер органдарының әкімшілік қызметіне шағымдану құқығын іске асыруға тікелей ықпал етеді.

Бірінші түр іс жүргізу сипатында болады, осыған байланысты оларды процессуалдық-құқықтық кепілдіктер деп атауға болады. Құзыреттілік пен жауапкершілік материалдық нормалармен көзделеді. Сондықтан бұл нормаларды материалдық-құқықтық кепілдіктер ретінде қарастыруға болады. Ішкі істер органдары соттардың айрықша құзыретіне жататындарды қоспағанда, шағымдардың негізгі бөлігін қарайды. Соттар екінші сатыдағы орган ретінде ішкі істер органдары қызметкерлерінің іс-әрекетіне қатысты

кез келген шағымдарды қарауы мүмкін. Ішкі істер органдарының шағымдарды қарау жөніндегі құзыреті жүзеге асырылатын функцияларды ескере отырып, олардың құрылымдық бөлімшелері арасында бөлінеді.

Материалдық-құқықтық кепілдіктердің бірі – шағым беру құқығын іске асыру шағым туралы заңнаманы бұзғаны үшін лауазымды тұлғалардың жауапкершілігін көздейтін құқық нормалары болып табылады.

Ішкі істер органдарының лауазымды адамдары шағымдарды қарау, шешу және орындау тәртібін бұзғаны үшін қылмыстық, азаматтық- құқықтық, тәртіптік жауапкершілікке тартылуы және қоғамдық ықпал ету шараларына тартылуы мүмкін.

Шағымдарды қарау процесін жетілдіру және заңдылық институтын қамтамасыз ету мақсатында қолданыстағы заңнама нормаларына әкімшілік құқық қатынастары мен шағымдарға қатысушылардың конституциялық құқықтары мен бостандықтарын қорғау мәселелері бойынша және тиісті ведомстволық актілерге мынадай толықтырулар енгізу ұсынылады:

а) шағымды қарау барысында анықталуға жататын мән-жайлардың тізбесін бекіту. Әкімшілік жауаптылыққа негізсіз тарту туралы шағымды қарау барысында мынадай мән-жайлар анықталуға тиіс: іс-әрекетіне шағым жасалған лауазымды адамның әкімшілік мәжбүрлеу шараларын қолдануға құзыреттілігі, іс жүргізу тәртібі мен оларды қолдану мерзімдерін сақтау; жасалған құқық бұзушылыққа мәжбүрлеу шарасының және құқық бұзушының жеке басына шамалас болуы, шағымды туғызған себептер мен жағдайлар, лауазымды адамның әкімшілік жауаптылыққа тарту шараларын қолдану кезіндегі мінез-құлқы;

б) шағым бойынша қабылданатын шешімнің және оның қабылданғаны туралы шағымның авторына жіберілетін хабарламаның деректемелерін белгілеу. Шағым және ол туралы хабарлама бойынша шешім кіріспе (шағым кімнен, қашан келіп түскен), сипаттау (шағымды тексеру барысында анықталған мән-жайлар) және қарар (шешімді қабылдаудың нақты және заңды негізі, шешімнің өзі, шешімнің орындалу мерзімі, орындаушы, шешім қабылдаған адам туралы деректер, оған шағым берудің тәртібі мен мерзімдері) бөлігінде болуға тиіс;

в) қайталама шағымдарды қарау процедурасының қысқартылған мерзімін белгілеу.

Азаматтардың бұзылған құқықтарын қарау тәртібі туралы әзірленетін заңнамалық актіде соттар екінші сатыдағы орган ретінде лауазымды адамдардың заңды бұза отырып, азаматтардың құқықтарына нұқсан келтіретін өкілеттіліктерді асыра отырып жасаған әрекеттеріне азаматтардың кез келген өтініштерін қарауға құқылы екендігін көздеу қажет. Сонымен қатар, соттар бірінші сатыдағы орган ретінде қарауға құқылы істердің тізбесін көздеген орынды. Автор сот шешімдеріне шағым жасаудың кассациялық тәртібін белгілеуді жақтайтын ғалымдардың көзқарасын ұстанады және бұл заң жүзінде бекітілуі тиіс деп санайды [69].

Мемлекеттік басқару органдарының, оның ішінде ішкі істер органдарының лауазымды адамдарының жауапкершілігін арттыру мақсатында Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіне азаматтардың шағымдары туралы

зандарды бұзғаны үшін жауаптылықты көздейтін арнайы бап енгізу қажеттігі пісіп-жетілді.

Жоғарыда баяндалғандардан басқа, бірқатар ұйымдық-құқықтық ұсыныстар ұсынылады. Олардың мәні ішкі істер (полиция) органдарында азаматтардың ұсыныстары, өтініштері мен шағымдары бойынша жұмыс процесін жүзеге асырудың бірыңғай жүйесін ұйымдастыруға негізделеді. Атап айтқанда, келесілерді әзірлеу ұсынылады:

- «Азаматтардың ұсыныстары, өтініштері және шағымдары бойынша іс жүргізу туралы үлгі ереже»;

- «Қазақстан Республикасының ішкі істер органдарында (полиция) ұсыныстар, өтініштер, шағымдар бойынша және азаматтарды қабылдауды жүзеге асырубойынша әдістемелік ұсынымдар».

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Органы внутренних дел Казахстана запутались в своих реформах. – URL: <https://camonitor.kz/25382-organy-vnutrennih-del-kazahstana-zaputalis-v-svoih-reformah.html> (дата обращения 18.04.2023)
2. День полиции в РК: масштабная реформа, повышение зарплат и снижение преступности. – URL: <https://strategy2050.kz/ru/news/den-politsii-v-rk-masshtabnaya-reforma-povyshenie-zarplat-i-snizhenie-prestupnosti/> (дата обращения 17.04.2023)
3. Глава МВД объявил курс на деbüroкратизацию, цифровизацию и оптимизацию ведомства. – URL: <https://polisia.kz/ru/glava-mvd-ob-yavil-kurs-na-debyurokratizatsiyu-tsifrovizatsiyu-i-optimizatsiyu-vedomstva/> (дата обращения 18.03.2023).
4. Адилова С.Н. Психология профессий: учебное пособие для студентов вузов. - 2-е изд., перераб., доп. - М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2003.- 336 с.
5. Покровский И.А. Прикладная юридическая психология. - М.,2001. – 473 с.
6. Бекбосынов Қ. М. Құқық қорғау органдары қызметкерлерінің тәртіптік жаза қолдану кезінде Конституциялық құқықтарын сақтаудың кейбір мәселелері // «Қазақстанның жаңа жаһандық нақты ахуалдағы құқық қорғау жүйесі: жай-күйі, реформалары, дамуы» конф.материалдары. – Алматы: ПМ М. Есболатов атындағы Алматы академиясы, 2023. –Б. 57-60.
7. Теория государства и права: учебник / под. ред. Р.Ю. Виппер М.: Юрид. лит.,1977. С. 325.
8. Струве П.Б. Служба и служащий в Российской Федерации: правовое регулирование. М.: Юристъ, 1997. С. 21.
9. Қазақстан Республикасының 30 тамыз 1995 жылғы Конституциясы
10. Рахимов А.Т. Педагогика личной профессиональной безопасности сотрудников ОВД. - М.: Академия МВД России, 1992. – 135 с.
11. Штаммлер М.Теория государства и права: учебник. 2-е изд., перераб. и доп.М.: Юрист, 2007. С.170.
12. Честнов И.Л. Служебное право: учеб. М.: БЕК, 1996. С.5.
13. Мюллерсон Р.А. Принцип профессионализма в государственной службе // Государство и право. 1995. № 12. С.26.
14. Шевцов В.С. Социальные права человека и социальные обязанности государства: международные и конституционные правовые аспекты. СПб.: Юридический центр Пресс, 2003. С. 58.
15. Ашина А.А., Добрынина М.Л. Социально-правовая защита конституционных прав и свобод граждан (теория и практика). СПб., 1998. С.14-15.
16. Якобсон Л.И. Социальная политика: попечительство или солидарность? // Общественные науки и современность. 2008. № 1. С. 70-71.
17. Лавдаренко Л.И. Социальная политика и право: сущность и взаимозависимости // Рос- сийский журнал социальной работы. 1998. № 8.

18. Юровский А.В. Социальная политика: учеб. пособие. М.: ИНФРА—М, 2001. С.22.
19. Рейхер В.К. История мировой и отечественной культуры: курс лекций. М.: Центр, 2002. С.11.
20. Гасанов Қ.Қ. . Гражданское право (особенная часть): учебник. СПб.: Изд-во СПб ун-та МВД России, 2019. С. 187.
21. Черкасова Т.В. Обязательное государственное страхование жизни и здоровья сотрудников органов внутренних дел // Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России. 2012. № 2 (54). С. 88.
22. Бабурин С.Н. Избранные труды по наследственному и страховому праву. Изд. 2-е, испр. М.: Статут, 2003 // Классика российской цивилистики [Электронный ресурс] Режим доступа: http://civil.consultant.ru/elib/books/9/page_37.html#51 (дата обращения: 10.04.2022).
23. Қазақстан Республикасының 2030 жылға дейінгі даму стратегиясы» деп аталатын Қазақстан халқына Жолдауы
24. Кармолицкий А., Алехин А., Козлов Ю. Административное право РФ. – М., 1997.362 б.
25. Туманов Г.А. Организация управления в сфере охраны общественного порядка. – М., 1972. – 35 б.
26. Основы научной организации управления и труда в органах внутренних дел: Учебно-метод. пос. для слушателей-заочников вузов МВД СССР // Под ред. проф. Г.Г. Зуйкова. – М.,– 7 б.
27. Қазақстан Республикасының «Ішкі істер органдары туралы» заңы
28. Васильченко В. Универсальный полицейский. // Каз. правда. – 2 февраля 2004 года.
29. Қазақстан Республикасы Үкіметінің «Мемлекеттік бюджет қаражаты есебінен Қазақстан Республикасы органдары қызметкерлеріне сыйлықақы беру, материалдық көмек көрсету және олардың лауазымдық айлықақыларына үстемеақылар белгілеу қағидаларын бекіту туралы» 2001 жылғы 29 тамыздағы №1127 Қаулысы. [сайт]<http://normativ.kz/view.php?ID=8802#>
30. Кабалевский В. Очерки советского административного права. - Киев: Госиздат Украины, 1924. - С. 30-31, 34, 37.
31. Петров Г.И. Советские административно-правовые отношения. -Л.: Уч. зап. Ленингр. юрид. ин-та, 1954. - С. 18-31.
32. Бахрах Д.Н. О структуре административного правоотношения. Административное право: Учебник. - М., 1996. - С. 21-23.
33. Венгеров А.Б. Теория государства и права: Учебник для юр. Вузов / М.: Юриспруденция, 1999. – 521 с.
34. Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. Н.И. Матузова... Юрист, 1997. – 672 с.
35. Толстой Ю.К.Правоотношение. Общая теория государства и права. Т. 2. - Л., 1974. - 416 с
36. Иоффе О.С. Избранные труды по гражданскому праву. Из истории цивилистической мысли Гражданское правоотношение. Критика теории «хозяйственного права» -М.: Статут, 2000. - 710 с.

37. Гревцов Ю.И. Проблемы теории правового отношения. - Л.: Издво ЛГУ, 1981 - 83 с.
38. Сорокин В. Д. Административно-процессуальные отношения. - Л.: Изд-во ЛГУ, 1968 -75 с.
39. Административное право. Общая и Особенная части / Под ред. А.Е. Лунева. -М.: Юрид. лит., 1970. - 600 с.
40. Петров Г.И. Советские административно-правовые отношения. -Л.: Изд-во ЛГУ, 1974.- 186 с.
41. Козлов Ю.М. Административные правоотношения. - М.:Юрид.лит., 1976. - 184 с.
42. Советское административное право: Учебник / Под ред. П.Т. Василенкова. - М.: Юрид, лит., 1981. - 464 с.
43. Шептулин А.П. Категории диалектики. - М., 1971. - 279 с.93
44. Ткаченко Ю.Г. Методологические вопросы теории правоотношений. - М.: Юрид. лит., 1980. - 176 с.
45. Халфина Р.О. Общее учение о правоотношении. - М.: Юрид. лит., 1974. – 351 с.
46. Петров Г.И. Правоотношения граждан и должностных лиц в социалистическом государстве // Гражданин и должностное лицо в социалистическом государстве. - Л., 1974. - С. 33-39.
47. Вельский К.С. О теории правоотношения между органами публичного управления и гражданами (или отношения «аппарат управления-гражданин») //Феноменология административного права. - Смоленск, 1995.
48. Козлов Ю.М. Горизонтальные управленческие отношения // Сов. гос. право. 1973.-№12. - 159 с.
49. Веремеенко И.И. Механизм административно-правового регулирования в сфере охраны общественного порядка. Ч. I: Предмет и понятие. - М.: Изд-во ВНИИ МВД СССР, 1981. - 72 с.
50. Кечекьян С.Ф. Правоотношения в социалистическом обществе. - М.: Изд- во АН СССР, 1958.-188 с.
51. Лапшин В.Н. Административные правоотношения в деятельности органов внутренних дел: Учебное пособие. – Караганда: Изд-во КВШ МВД СССР, 1986. – 58 с.
52. А. Тугел. Не каждый разберется в процессуальных лабиринтах. // Зангер. 2005. 3 ноября.
53. Нугманова Э. Теоретические аспекты административного процесса. // Экономика и право Казахстана. – 2005. - № 7. – С. 37-39.
54. Раимбеков Е. Понятие правовых отношений, их виды // Фемида. - 2001. - №10.- С. 35-37.
55. Петров Г.И. Советские административно-правовые отношения. – Л., 1972.
56. Абулгазин С.Б. Административно-правовые отношения в деятельности милиции по охране общественного порядка: Лекция. - Караганда: Изд-во КВШ МВД СССР, 1984. - 40 с.

57. Административное право Республики Казахстан. Общая часть: Учебник / Отв. ред. А.А. Таранов. - Алматы: Жеты жаргы, 1996. - 240 с.
58. Канафин Д.К. Понятие и дифференциация процессуальной формы уголовного судопроизводства. - Алматы, 1998. - 52 с.
59. Гегель Г.В. Сочинения: В 14-и т. Т. 1. - М.; Л., 1934. - С. 224.
60. Юридическая процессуальная форма. Теория и практика / Под общ. ред. П.Е. Недбайло и В.Н. Горшнева. - М., 1976. - С. 233.
61. Якуб М.Л. Процессуальная форма в советском уголовном судопроизводстве. - М., 1981. - С. 9.
62. Строгович М.С. Курс советского уголовного процесса: В 2 томах. Т.1. - М., 1968.-469 с.
63. «Жекелеген қару түрлерінің айналымына мемлекеттік бақылау жасау туралы» Қазақстан Республикасының Заңы
64. «Алып қойылған, ерікті тапсырылған, тауып алынған қару және оқ-дәрілерді, жарылғыш заттар мен материалдарды, ішкі істер органдарында қабылдау, есепке алу, сақтау және сақталуын қамтамасыз ету бойынша жұмыс тәртібі туралыережені бекіту туралы» Қазақстан Республикасы ІІМ 01.03.2003 жылғы № 111 бұйрығы.
65. Юсупов В.А. Теория административного права. – М., 1987.
66. «Бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған адамдарды әкімшілік қадағалау туралы»Қазақстан Республикасының1996 жылғы 15шілдедегі№28-І Заңы.
67. Таранов А.А. Административное право Республики Казахстан: Академический курс. – Алматы: НОРМА-К, 2002. – 255 с.
68. Коджахметов Б. Казахстан сегодня. // Астана. 2008. 23 июня.
69. Бекбосынов Қ. М. Диффамациялық азаптау арқылы адам (кәмілетке толмағандардың) құқықтарын бұзу мәселесі // «Преступления в отношении детей: сексуальное насилие, наркотики и др. Угрозы Буллинг,» конф.материалдары. – Караганда: Карагандинская академия МВД имени Б. Бейсенова , 2023. –Б. 105-106.

ҚОСЫМША А

Ішкі істер органдарының қызметкерлері үшін САУАЛНАМА

Құрметті әріптестер! Сіздерді «Ішкі істер органдарының қызметіндегі әкімшілік-құқықтық нормалар мен құқықтық қатынастар» тақырыбындағы диссертациялық зерттеуді дайындау шеңберінде өткізілетін әлеуметтік зерттеуге қатысуға шақырамыз.

Зерттеу нәтижелері қазіргі кезеңде ішкі істер органдары қызметінің тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді деп болжануда.

Ұсынылған сұрақтарға жауап беруіңізді және сіздің пікіріңізге сәйкес келетін Жауап нұсқасын белгілеуіңізді сұраймыз. Сауалнама анонимді болып табылады, осы сауалнаманың нәтижелері жалпыланады және тек ғылыми мақсаттарда қолданылады. Құқық бұзушылықтардың алдын алу бойынша неғұрлым пәрменді шаралар қандай?» респонденттердің жауаптары мынадай: 28% - тұрғын үй және жеке секторларда, қалалық және ауылдық жерлерде бейнебақылау камераларын орнату арқылы азаматтарды бақылау; 14% - профилактикаланатын адамдарға пәрменді бақылауды жүзеге асыру; 22% - құқық бұзушыларға қатысты жеке профилактика шараларын қолдану; 15% - құқық бұзушылықтар жасауға ықпал ететін себептер мен жағдайларды анықтау және жою; 11% - бекітілген учаскеде азаматтармен тиімді құқықтық және тәрбие жұмысы; 10% - әкімшілік жазалау шараларын күшейту.

Полицияның құқықтық қатынастары» термині нені білдіретінін білесіз бе? респонденттердің жауаптары былайша бөлінді: 23% - жоқ; 67% - иә; 10% - полиция қызметі саласында қалыптасатын қоғамдық қатынастар.

«Сіз үшін ПО қызметі несімен тартымды?» респонденттердің пікірлері келесідей: 46% - жоғары жалақы; 36% - жақсы әлеуметтік қамсыздандыру; 18% - еңбек демалысына ерте шығу.

«Сіз полицияның "сервистік модельге" көшуін орынды және қажет деп санайсыз ба?» респонденттердің жауаптары мынадай: 68% - осы мәселеде мемлекеттің саясатын толық қолдаймын; 14% - "сервистік модельге" көшу қажет деп санаймын, алайда бүгінгі күні қызметкерлер бұған толық дайын емес; 18% - бұл ауысу уақытынан бұрын болып табылады деп санаймын, өйткені алдымен халықтың полиция қызметіне деген сенім деңгейін арттыру, содан кейін "сервистік модельді" енгізу қажет.

«Сіз ПО-ны реформалау кезінде полиция кадрларын даярлау жөніндегі халықаралық тәжірибені зерделеу және оны ПО үшін кадрлар даярлаудың отандық жүйесіне енгізу қажет деп санайсыз ба?» респонденттердің жауаптары былайша бөлінді: 79% - толық келісемін; 18% - келіспеймін; 3% - кадрларды даярлаудың отандық жүйесі мінсіз және жетілдіруді және реформалауды қажет етпейді деп санаймын.

Сіздің ойыңызша, «сервистік модельге көшуге байланысты жаңа формациядағы полицей қандай қасиеттерге ие болуы тиіс?» қызметкерлердің пікірлері келесідей бөлінді: 44% - өз ісін сүйетін; 32% - адал; 24% - заңды сауатты; 15% - әділ, адал.